

Hibridni identitet u odabranim romanima Saše Stanišića i Tijana Sile

Bachmann, Petra Amalia

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:698787>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-16**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za južnoslavenske jezike i književnosti – Književno-interkulturni smjer

Odsjek za germanistiku – Kulturološki smjer

Hibridni identitet u odabranim romanima Saše Stanišića i Tijana Sile

MAGISTARSKI RAD

27 ECTS bodova

Studentica: Petra Amalia Bachmann

Mentorica: dr. sc. Ivana Latković, izv. prof.

Komentor: dr. sc. Svjetlan Lacko Vidulić, red. prof.

Zagreb, rujan 2024.

Izjava o neplagiranju

Ja, Petra Amalia Bachmann, kandidatkinja za magistru južne slavistike i germanistike, izjavljujem da je ovaj magistarski rad rezultat isključivo moga vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija.

Izjavljujem da nijedan dio magistarskog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno prepisan iz kojega necitiranog rada. Isto tako izjavljujem da nikoji dio rada ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

POTPIS

Sažetak

U posljednjih nekoliko desetljeća unutar humanističkih znanosti pojam kulture potaknuo je brojne rasprave i promjene u razumijevanju. U njima su interkulturalnost i hibridnost postale važne i zastupljene teme, i to prije svega propitivanjem kulturnih granica, njihove fluidnosti i različitih vidova preklapanja. Ovaj se magistarski rad koristi konceptom interkulturalnosti kao teorijskim okvirom za analizu romana *Kako vojnik popravlja gramofon* i *Porijeklo* Saše Stanišića te romana *Zvjerčica unlimited* i *Radio Sarajevo* Tijana Sile. Primarni cilj ovoga rada je identificirati interkulturalne i hibridne elemente migracijskih iskustava i kulturne prilagodbe u navedenim romanima. Analiza je usmjerena na identifikaciju različitih kulturnih susreta. Prvo se proučava poimanje vlastita identiteta u izvornom, bosanskohercegovačkom multietničkom okruženju. Potom se proučavaju i dodiri s njemačkom kulturom te složeni odnosi između matične kulture i nove sredine. Ovaj interkulturalni susret oblikuje identitete protagonista kao hibridne, jer se neprestano nalaze na raskrižju između matične i dolazne kulture, što dovodi do složenih dinamika prilagodbe i integracije. Prilagodba je otežana zbog ratne traume i sjećanja na sukobe u Bosni i Hercegovini. Kao rezultat susreta s dolaznom kulturom, jezična hibridnost i višejezičnost protagonista ključni su elementi njihovih identiteta.

Ključne riječi: interkulturalnost, hibridnost, identitet, Saša Stanišić, Tijan Sila

Hybrid identity in the novels of Saša Stanišić and Tijan Sila

In recent decades, the concept of culture has sparked numerous discussions and shifts in understanding within the humanities. Interculturality and hybridity have emerged as significant and prevalent topics, primarily through the questioning of cultural boundaries, their fluidity, and various forms of overlap. This master's thesis employs the concept of interculturality as a theoretical framework to analyze Saša Stanišić's novels *How the Soldier Repairs the Gramophone* and *Where You Come From*, as well as Tijan Sila's *Tierchen unlimited* and *Radio Sarajevo*. The primary aim of this thesis is to identify the intercultural and hybrid elements of migration experiences and cultural adaptation in these novels. The analysis focuses on identifying various cultural encounters. It first examines the perception of self-identity in the original, multiethnic Bosnian context. Subsequently, it explores encounters with German culture and the complex relationships between the initial culture and the new environment. This intercultural encounter shapes their identities as hybrid, as they constantly find themselves at the crossroads between their native and host cultures, leading to complex dynamics of adaptation and integration. Their adaptation is further hindered by war trauma and memories of conflicts in Bosnia and Herzegovina. As a result of their encounter with the host culture, linguistic hybridity and multilingualism become key elements of their identities.

Keywords: interculturality, hybridity, identity, Saša Stanišić, Tijan Sila

Hybride Identität in ausgewählten Romanen von Saša Stanišić und Tijan Sila

In den letzten Jahrzehnten hat der Begriff der Kultur innerhalb der Geisteswissenschaften zahlreiche Diskussionen und Veränderungen im Verständnis angestoßen. Interkulturalität und Hybridität sind dabei zu wichtigen und präsenten Themen geworden, vor allem durch die Hinterfragung kultureller Grenzen, deren Fluidität und der verschiedenen Formen der Überlappung. Diese Masterarbeit verwendet das Konzept der Interkulturalität als theoretischen Rahmen für die Analyse der Romane *Wie der Soldat das Grammophon repariert* und *Herkunft* von Saša Stanišić sowie der Romane *Tierchen unlimited* und *Radio Sarajevo* von Tijan Sila. Das Ziel dieser Arbeit ist es, interkulturelle und hybride Elemente der Migrationserfahrung und der kulturellen Anpassung in den genannten Romanen zu identifizieren. Die Analyse konzentriert sich auf die Identifizierung verschiedener kultureller Begegnungen. Zunächst wird das Verständnis der eigenen Identität im ursprünglichen, multiethnischen bosnisch-herzegowinischen Umfeld untersucht. Anschließend werden die Berührungspunkte mit der deutschen Kultur und die komplexen Beziehungen zwischen der Herkunftskultur und der neuen Umgebung untersucht. Diese interkulturelle Begegnungen formen die Identitäten der Protagonisten als hybride, da sie sich ständig am Schnittpunkt zwischen der Herkunfts- und Ankunfts-kultur befinden, was zu komplexen Dynamiken der Anpassung und Integration führt. Die Anpassung wird durch Kriegstraumata und Erinnerungen an die Konflikte in Bosnien und Herzegowina erschwert. Als Ergebnis der Begegnung mit der neuen Kultur sind die sprachliche Hybridität und Mehrsprachigkeit der Protagonisten zentrale Elemente ihrer Identitäten.

Schlüsselwörter: Interkulturalität, Hybridität, Identität, Saša Stanišić, Tijan Sila

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Kultura i interkulturalna književnost	2
3. Identitet	5
4. Hibridnost i treći prostor	11
5. Sjećanje i trauma	15
6. Analize romana	19
6.1 Saša Stanišić – Kako vojnik popravlja gramofon	19
6.1.1 Intrakulturne razlike	20
6.1.2 Interkulturalni susreti	24
6.1.3 Trauma i bijeg	27
6.1.4 Višejezičnost	30
6.2 Saša Stanišić – Porijeklo	32
6.2.1 Intrakulturne razlike	33
6.2.2 Interkulturalni susreti	36
6.2.3 Bijeg i trauma	42
6.2.4 Višejezičnost	44
6.3 Tijan Sila – Zvjerčica unlimited	47
6.3.1 Intrakulturne razlike	47
6.3.2 Interkulturalni susreti	53
6.3.3 Trauma i bijeg	57
6.3.4 Višejezičnost	60
6.4 Tijan Sila – Radio Sarajevo	61
6.4.1 Intrakulturne razlike	62
6.4.2 Interkulturalni susreti	68
6.4.3 Trauma i bijeg	71
6.4.4 Višejezičnost	75
7. Zaključak	76
8. Izvori	80

1. Uvod

U posljednjih nekoliko desetljeća pojam kulture izazvao je mnoge rasprave i promjene u humanističkim znanostima. Discipline čiji je glavni ili jedan od glavnih predmeta istraživanja upravo kultura, proširile su svoje polje djelovanja konceptualnim promjenama i novim teorijskim pristupima, a oni su uglavnom usmjereni protiv homogeniziranja i sužavanja razumijevanja koncepta kulture, čime je razvijena i nova terminologija koja naglašava aspekte kao što su prelazak ili preklapanje granica među različitim kulturama. Stoga su, u okviru onoga kulturološkog, ali i širega sociopolitičkog diskursa, interkulturalnost i hibridnost postale važne teme istraživačkoga interesa.

Interkulturalnost je poput dinamične leće kojom se mogu promatrati i razumjeti složenosti kulturnih interakcija u svijetu koji se sve više globalizira. Polazeći od tradicionalnih statičnih i jasno ograničenih koncepata kulture, interkulturalnost naglašava fluidnost i hibridnost kulturnih identiteta. Ona se odmiče od esencijalističkoga poimanja kulture, ističe poroznu prirodu kulturnih granica i njihovo preklapanje. Pojedinaac se ne sagledava kao homogena jedinica, nego kao složen presjek različitih utjecaja, diskursa, političkih sustava te emocija koje na njega djeluju kao vanjski čimbenici. U kontekstu ovoga magistarskog rada, interkulturalnost služi kao ključni teorijski okvir za analizu književnih djela Saše Stanišića i Tijana Sile, dvojice autora čiji su narativi obilježeni višestrukim kulturnim utjecajima i iskustvima zbog migracijskoga iskustva, raseljavanja te kulturne prilagodbe.

Ako se u obzir uzme suvremena književnost, unatoč činjenici da slične primjere nalazimo još i ranije od romantizma, primjećuje se sve veći broj autora koji se kreću među različitim kulturama. Ovi autori često istražuju teme poput identiteta te su tematski i formalno povezani s interkulturalnošću. Glavni cilj istraživanja jest identificirati intrakulturne i interkulturne elemente koji se posebice tiču izgradnje identiteta u djelima Saše Stanišića i Tijana Sile. U istraživanju odabranih romana fokus je na tvorbi identiteta te individualnoj perspektivi nepripadnosti, međupripadnosti i višepripadnosti. Polazišna je pretpostavka da odabrani Stanišićevi i Silini romani naglašavaju dinamično shvaćanje koncepta kulture, a protagonisti su, kao rezultat toga, svojevrсна sjecišta različitih kulturnih utjecaja, odnosno, nositelji različitih kulturnih vrijednosti. Proučavanje iskustava takvih identitetski hibridnih likova zahtijeva temeljitu analizu prikaza likova u odabranim romanima te utvrđivanje načina na koji njihove interakcije s različitim kulturama oblikuju njihovo poimanje sebe. Analiza se u ovome radu usmjerava na konkretno raspoznavanje različitih kulturnih susreta unutar

romana. Proučavaju se kontakti i dodiri s drugom kulturom izazvani migracijom u Njemačku, ali i poimanje vlastita identiteta u inicijalnom, vrlo raznolikom, bosanskohercegovačkom multietničkom okruženju iz kojega dolaze. Zatim se pažnja usmjerava na ispitivanje kako se likovi prilagođavaju i snalaze u svojim kulturnim okolinama, uz poseban naglasak na njihove reakcije na kulturne razlike, sukobe i izazove s kojima se suočavaju. Osim toga, istaknute su i one situacije u kojima likovi doživljavaju unutarnje sukobe ili napetosti povezane s njihovim kulturnim identitetom. To se može manifestirati kao borba kulturne prilagodbe, osjećaj izgubljenosti ili sukobi između njihove inicijalne kulture i dominantne kulture u kojoj se nalaze. Poseban naglasak je stavljen i na ratnu traumu te traumu bijega zbog rata, što, dakako, bitno utječe na identitet pojedinca.

Primarni predmet istraživanja ovoga rada su četiri romana njemačke suvremene interkulture književnosti. Odabrani su romani Saše Stanišića *Kako vojnik popravlja gramofon* (njem. *Wie der Soldat das Grammophon repariert*) i *Porijeklo* (njem. *Herkunft*) te romani Tijana Sile *Zvjerčica unlimited* (njem. *Tierchen unlimited*) i *Radio Sarajevo*. Budući da su romani *Kako vojnik popravlja gramofon*, *Porijeklo* i *Zvjerčica unlimited* prijevodom transferirani na južnoslavenski prostor, pri istraživanju i citiranju će biti korišteni prijevodi. Roman *Radio Sarajevo* u trenutku pisanja ovoga rada još nije preveden ni na jedan od južnoslavenskih jezika te će iz toga razloga kao predmet istraživanja biti korišten izvornik s citatima prevedenima u bilješci. Za sve romane će u obzir biti uzeti i originali na njemačkome u svrhu analize jezika, miješanja jezika, dvojezičnosti, višejezičnosti i jezične hibridnosti. Preostali romani ovih autora – *Uoči slavlja* (njem. *Vor dem Fest*) i *Möchte die Witwe angesprochen werden, platziert sie auf dem Grab die Gießkanne mit dem Ausguss nach vorne* Saše Stanišića i *Die Fahne der Wünsche* te *Krach* Tijana Sile – nisu uvršteni u analizu primarno zbog njihove tematike koja nije izravno predmet ovoga rada.

2. Kultura i interkulturalna književnost

Unatoč tomu što se danas koncept kulture u raznim kontekstima smatra važnim i često je korišten, za pojam kulture ne postoji jedinstvena i jednoznačna definicija. U znanstvenome se diskursu može naići na niz¹ pristupa tomu fenomenu, ovisno o tomu na koji aspekt kulture je postavljeno težište promatranja i istraživanja, ali i s kojega stajališta, odnosno, u okviru koje

¹ Godine 1952. prikupljeno je više od 160 različitih definicija, a sada se broj procjenjuje na preko 300 (usp. Broszinsky-Schwabe 2011: 68).

se znanstvene discipline pojam razmatra. Zbog toga su u nastavku predstavljene neke od definicija kulture koje taj fenomen opisuju i definiraju na način i u okvirima koji su važni za predmet ovoga rada.

Filozof Hubertus Busche u svome istraživanju značenja pojma kulture² izdvaja određenje kulture kao cjelokupnosti u kojoj pojedinac djeluje, koja je obilježena načinom života i razmišljanja i vezana je uz institucije koje postoje unutar različitih epoha i društava te je sačinjena od elemenata poput religije, misaonih obrazaca, interpretacije okoline, svakodnevnoga života, tehnologije i umjetnosti, ali i od jezika, simbola i vrijednosti (usp. Nühlen 2016: 70 – 73). Kulturolog Hans-Jürgen Lüsebrink (2005: 10) u svome istraživanju tomu ekvivalentnu kategoriju naziva antropološkom kategorijom kulture³, pod kojom podrazumijeva sve obrasce percepcije, djelovanja i razmišljanja nekoga društva. Lüsebrink također na istom mjestu navodi i definicije sociopsihologa i kulturologa Geerta Hofstedeja te interkulturnoga psihologa Alexandera Thomasa koje pripadaju antropološkome poimanju pojma kulture. Kultura je, prema Hofstedeu, kolektivni fenomen jer ju pojedinac barem djelomično dijeli s drugima koji žive u istome okruženju gdje se ta kultura usvojila, ona je poput kolektivnoga programiranja duha koja pripadnike jedne grupe razlikuje od pripadnika druge grupe ili kategorije (Hofstede 1993: 19, cit. prema Lüsebrink 2005: 10). Thomas slično definira kulturu kao Hofstede i naziva je „kolektivnim sustavom orijentacije tipičnim za određenu skupinu” (Thomas 1993: 380, cit. prema Lüsebrink 2005: 10).

S druge pak strane i s drugačijega gledišta, kulturolog Alois Moosmüller (1996: 271 – 290) u sklopu teorije o interkulturnoj kompetenciji i komunikaciji kulturu određuje kao način komuniciranja u grupi koji pojedinac pretpostavlja i koji ne može biti slobodno izabran ili osmišljen. Međutim, znanstveni se diskurs, kako je i najavljeno u uvodu, sve više pomiče prema otvaranju definicije pojma kulture. Kultura se u novijim istraživanjima više ne percipira kao homogen, ograničen koncept vezan uz npr. isto tako zastarjelu predodžbu o homogenim nacionalnim državama.⁴ Unutar, ali i izvan nacionalnih granica, kulture, odnosno pojedinci i grupe sa svojim specifičnim kulturnim obilježjima dolaze u kontakt jedni s

² Filozof Hubertus Busche razlikuje ukupno četiri temeljne uporabe pojma kulture koji su prodrli u jezik i svakodnevno korištenje – kultura kao obrada zemlje, zatim kulturni habitus kao koncept naučenoga ophođenja s drugima u smislu „s sofisticiranosti“ te kultura kao područje stvaranja koji uključuje umjetnost, književnosti i filozofiju, no samo četvrti je pojam razjašnjen jer je od važnosti za ovaj rad (usp. Nühlen 2016: 70 – 73), a za detaljnije o pojmu habitusa (usp. Bourdieu 1980: 88).

³ Lüsebrink (2005: 10) ukupno razlikuje tri temeljne uporabe pojma kulture – intelektualno-estetski koji je u uskoj vezi s pojmovima poput obrazovanja i umjetnosti i koji je svjestan kanona te određuje i diferencira elitnu od masovne kulture, potom materijalni koji obuhvaća obradu tla i naposljetku onaj antropološki.

⁴ Detaljnije o konceptu nacionalne književnosti iz današnje perspektive i „fantomu nacionalne književnosti” usp. npr. Caduff/Sorg 2004: 9 – 12.

drugima, razmjenjuju iskustva, prilagođavaju se ili se distanciraju, što je odlika interkulturalnosti (usp. Kübler 2011: 22). Prema germanistu Norbertu Mecklenburgu pojam kulture u interkulturnoj znanosti o književnosti jest kultura kao društveno polje simboličkih formi i praksi (usp. Mecklenburg 2009: 15). Također, kulture se ne mogu strogo odijeliti, naime, raznovrsnost unutar jedne kulture je prema njemu obično veća nego što su razlike među kulturama (Ibid, 74). Švicarski filozof Elmar Holenstein također zastupa stajalište da intrakulturne razlike mogu biti veće nego interkulturne (usp. Holenstein 2013: 171).

Njemački germanist Michael Hofmann također napušta zastarjeli koncept o homogenosti kultura te pritom ističe važnost intrakulturnih razlika. Kultura jedne zajednice ili nacije prema njemu nije homogena. Umjesto toga, mogu se prepoznati različite kulturne orijentacije pojedinih članova, bilo da su ideološke, društvene ili pak neke druge. Iako je pojedinac vezan za kulturni okvir svoje zajednice, istodobno je sposoban odstupati od konstitutivnih elemenata nacionalnoga ili grupnoga identiteta (usp. Hofmann 2006: 10). Nadalje, prema Hofmannu, interkulturalnost se suprotstavlja konceptima koji kulturu vide kao statičnu, ona umjesto toga naglašava proces stalne interakcije i razmjene među različitim kulturnim vrijednostima, običajima i praksama. Također, on jednako tako ističe da kultura nije zatvorena, nego da je podložna promjenama i da se formira putem međusobnih kontakata i interakcija. Kultura nije homogena nego fluidna i dinamična, s identitetskim i kulturnim obrascima podložnima promjenama i redefinicijama. Istodobno, Hofmann naglašava i da interkulturalnost ne znači samo interakciju među kulturama, nego podrazumijeva i stvaranje novoga prostora koji se formira razmjenom i interakcijom kultura te koji omogućuje međusobno prepoznavanje razlika (usp. Hofmann 2006: 9 – 13). Zvonko Kovač to naziva uzajamnim prepoznavanjem i navodi da ono gotovo da otvara novi organ u čovjeku, pri čemu se perspektive domaćega i stranoga susreću te takav susret ima svojstvo razlikovanja zbog čega se obje spomenute perspektive isprepliću (usp. Kovač 2022: 86).

Prema Norbertu Mecklenburgu, interkulturna znanost o književnosti bavi se problematikom kako na jasan način obuhvatiti iznimno višeznačan, višedimenzionalan pojam kulture i pritom se oslanja na osnovne pretpostavke da postoje različite kulture, a time postoje i već spomenute kulturne razlike koje su pretežno relativne, ne apsolutne. Među kulturama postoje odnosi, kontakti, sukobi i zajedničke točke. Kako Mecklenburg ističe, te osnovne pretpostavke zahtijevaju kritičku distancu kako prema romantičarsko-holističkom razumijevanju kultura kao zatvorenih cjelina, tako i prema postmodernističko-dekonstruktivističkom shvaćanju koje pluralnost i heterogenost kultura

proučava u kontekstu neograničenoga kontinuuma transkulturalnosti, što su, prema njemu, dvije ekstremne pozicije⁵ (usp. Mecklenburg 2009: 14). Kovač se slično distancira od zastarjeloga koncepta nacionalnih književnosti te smatra da se književna stvarnost i produkcija sve više odvijaju u međunarodno povezanome društvu i specifičnim međuknjiževnim zajednicama, udaljavajući se od pozitivističko-strukturalističkih simulacija nacionalnih kultura, a kao rezultat, nacionalne književne povijesti zaostaju za međuknjiževnom komunikacijom, praksom i duhom posthistorijske epohe (usp. Kovač 2011: 133). Nadalje, Kovač preuzima pojam međuknjiževne zajednice od slovačkoga komparatista Dionýza Ďurišina te zaključuje:

Međuknjiževne zajednice povijesne su pojave, promjenama podložne formacije, pa nisu homogene, nego heterogene, raznolike tvorevine; njihova je osnovna karakteristika u tome što su specifične pojave u odnosu na pojedinačnu – nacionalnu književnost, dok su u odnosu na svjetsku književnost opća pojava. (Kovač 2016: 38)

Prema Mecklenburgu, predmet interkulturalne znanosti o književnosti su interkulturalni aspekti književnosti. Oni se mogu očitovati kao tematski aspekti poput prikaza susreta kultura i kulturalnih sukoba u tekstovima, ali i kao formalni aspekti poput jezičnoga višeglasja, intertekstualnosti i hibridnosti, sve što prelazi kulturalne granice i razlike, a važno je i da se interkulturalni aspekti mogu vidjeti i iz konteksta i biografije autora (usp. Mecklenburg 2009, 15). Svi navedeni elementi koje navodi Mecklenburg vidljivi su u sva četiri romana koji su predmet ovoga rada, od tematskih do formalnih aspekata u tekstovima, ali i u biografiji obojice autora. Naime, kako ističe Mecklenburg, interkulturalni autori su oni autori čije je pisanje obilježeno interkulturalnim porijeklom i životnom pričom. Autori čiji su romani predmet ovoga rada obilježeni su upravo time, obojica su rođeni u Jugoslaviji prije početka rata u Bosni i Hercegovini, a nakon toga su izbjegli u Njemačku. Saša Stanišić rođen je 1978. u Višegradu, a od 1992. živi u Njemačkoj te piše na njemačkome jeziku. Tijan Sila je rođen 1981. godine u Sarajevu, u Njemačkoj živi od 1994. i također piše na njemačkome jeziku.

3. Identitet

U novije je vrijeme postalo jasno da identitet ni povijesno ni biografski, a ni svojim temeljnim odrednicama ne čini jedinstvenu cjelinu. U razgovornome se jeziku taj pojam ipak olako upotrebljava i njime se koristi kao nečime (unaprijed) jasno određenim, unatoč tomu što je kao pojava podložan stalnim procesima promjena. Nadograđuje se, razvija, mijenja. U nastavku nisu razmatrane brojne moguće definicije i raznovrsni pogledi na identitet niti ih je

⁵ Više o raspravi o interkulturalnosti i transkulturalnosti, primjeni pojmova i opsegu usp. Schulze-Engler 2006.

cilj sažeti na jednome mjestu (što i nije moguće s obzirom na broj disciplina i interdisciplina koje se bave tim pitanjem), nego su izdvojeni aspekti koji su važni za predmet ovoga rada.

U opisu svoga modela faza psihosocijalnoga razvoja pojedinca psihoanalitičar Erik Homburger Erikson (1966: 55 – 123) razvojne faze djetinjstva i adolescencije određuje kao faze potaknute pojačanom potragom za osjećajem kontinuiteta i pripadnosti, jednakosti s drugima. U sva četiri romana koja su predmet ovoga rada, protagonisti su djeca, odnosno mladi adolescenti koji se nalaze upravo u toj razvojnoj fazi pojačane potrage. U toj fazi, individua je u potrazi za percepcijom sebe kao nekoga tko posjeduje kontinuitet, tko ostaje isti, nepromjenjiv i koji posjeduje sposobnost ponašanja u skladu s tim kriterijima. U adolescenciji je pojedincu dodatan cilj razviti koncept identiteta u kojemu se prošlost, sadašnjost i budućnost mogu dovesti u unutarnju svezu. Tzv. krizama između svakoga od stadija psihosocijalnoga razvoja pojedinca, odnosno raznim pojedinačnim iskustvima i nesigurnošću, adolescenti su prisiljeni probiti svoje granice i suočiti se s nepoznatim kako bi prešli u viši stadij i napredovali. Erikson fokus postavlja ponajviše na potrebu za uklapanjem pojedinca u okolinu. Smatra da bi pojedinac unatoč krizama morao sebe doživljavati kao skladnu cjelinu i pritom bi morao sposobno moći djelovati u interakciji s drugima.

Erikson nadalje smatra da se u razvojnome procesu jednom stečeni identitet ne mijenja, nego se do ulaska u odraslu dob formira u cijelosti i potom ostaje stabilan i postojan, a kako pojmovi poput kontinuiteta i stabilnosti ne odražavaju današnje društvo, nego su promjene i fragmentacije te koje realnije opisuju stvarnost, jasno je da je u okvirima modernih sociopsiholoških istraživanja Eriksonov tradicionalni pogled zastario (usp. Palej 2015: 97). Takav je slučaj i s protagonistima u romanima – naglašen je upravo diskontinuitet i nestabilnost društva zbog rata i međuetničkih sukoba te su upravo fragmentacije one koje su odlika i uvjet razvoja identiteta protagonista u romanima.

Taj netom spomenuti uvriježeni Eriksonov model identiteta, unatoč tomu što se zbog upravo spomenutih čimbenika smatra zastarjelim, ne napušta se, nego se u novijim istraživanjima nastoji proširiti i prilagoditi današnjici. Tako, primjerice, iz sociopsihološke perspektive problematike, prema njemačkome sociologu Lotharu Krappmannu, identitet osobe nije zajamčen supstancom, sviješću ili egzistencijom, nego je on nesigurna odlika sudionika u društvenim procesima djelovanja koja se stječe u pregovoru s drugima i nju se teži postići ili je se međusobno zahtijeva, a ona se može uspješno potvrditi ili uništiti (usp. Krappmann 1987: 132, cit. prema Palej 2015: 97). Prema poljskoj sociologinji Ireni

Szlachcicowoj, identitet se otkriva načinom na koji pojedinac doživljava sebe i druge. U slučaju postojanja u kulturnome, društvenome, etničnome ili religijskome graničnom području, pitanje društvenoga i individualnoga identiteta dobiva na važnosti. Društveni i individualni identitet pojedinca se u graničnome području između različitih kulturnih tradicija i različitih društava izgrađuje na temelju izbora. Pojedinac povlači usporedbe, stvara poveznice između različitih kultura, vrijednosti i stavova. Tako granično područje oblikuje novi identitet (usp. Szlachcicowa 1999: 72, cit. prema Palej 2015: 98). Prema poljskoj germanistici Agnieszki Palej, komunikacijski sustavi modernih društava u kontekstu transnacionalne mobilnosti oblikuju hibridne identitete (usp. Palej 2015: 9). To je slučaj s identitetima svih protagonista u odabranim romanima Tijana Sile i Saše Stanišića.

Kultura je, kao što je već spomenuto, u simbiozi s identitetom. Ona je dinamična komponenta individualnoga i društvenoga razvoja jer sve što uključuje podliježe stalnim procesima promjena i preobrazbi, naime, uzrokovana je, između ostaloga, snažnom interakcijom između individualne i društvene dimenzije, odnosno između pojedinca i njegove okoline u dijalektičnom odnosu (usp. Broszinsky-Schwabe 2011: 78 – 81). Identifikacija članova grupe s kulturnim identitetom oblikuje kulturu i jedan je od kriterija njezina određivanja (Mecklenburg 2009: 74). Iako je kolektiv neizostavan preduvjet za kulturu, nositelj kulture je pojedinac koji potom oblikuje tu kulturu. Kulture stvaraju i nose pojedinci, a individualna kultura uvijek je određena društvenom komponentom i vezana uz kolektiv (usp. Hettlage/Vogt 2000: 24 – 25). Iz toga se može zaključiti da se individualni kulturni identitet stvara upravo preklapanjem vanjskih utjecaja kojima je pojedinac izložen i podložan. U kontekstu Jugoslavije i njezina raspada, koji je tematiziran u romanima, ratovi, političke i gospodarske promjene destabiliziraju život i time otežavaju napore u oblikovanju osobne biografije i identiteta, a individualno je povezano s rekonstrukcijom kolektivnoga identiteta i kulture sjećanja koja ga oblikuje (usp. Lacko Vidulić 2007: 2).

Kulturologinja Edith Broszinsky-Schwabe (usp. 2011: 46) kulturni identitet definira kao kolektivni identitet nekoga društva te prema njoj on obuhvaća jezik, norme suživota, ideologiju, vjeru, tradicije u umjetnosti i znanosti, razne vještine, zajedničke ideale i vrijednosti, a ističe također da se sličnosti u načinu života mogu vidjeti na primjerima poput manira, prehrambenih navika, proslava, mode, simbola, ali i na drugim aspektima svakodnevice. Norbert Mecklenburg ističe da se članovi društvene grupe koja nosi neku kulturu moraju s njome identificirati i osjećati pripadnost, a da bi to mogli, moraju tu kulturu prvo zajednički zamisliti, dok objektivne okolnosti kulture često igraju sporednu ulogu. U

konceptu i pojmu kulturnoga identiteta su, prema Mecklenburgu, pomiješana dva značenja – identitet same kulture, njezina posebnost i različitost od drugih kultura te kulturni identitet pojedinca kao dio njegova osobnog identiteta koji se može definirati kao sustav pripadnosti. U modernim društvima usmjerenim na individualizaciju, osoba razvija neizbježno pluralan, više ili manje multikulturni identitet koji nije statičan, nego dinamičan, zaključuje Mecklenburg, naime, zbog veće mobilnosti i migracija u modernim društvima, tzv. interkulturni životopisi su sve češći, što otežava definiranje kulturnoga identiteta, a upravo su takvi životopisi protagonista u romanima koji su predmet ovoga rada (usp. Mecklenburg 2009: 71 – 72).

Slika pojedinca o sebi i vlastitom identitetu proizlazi iz svojstvene mu kulture, ali se svjesno aktivira tek u dodiru sa stranim. Filozofija alteriteta, koju razvijaju Bernhard Waldenfels i Emmanuel Levinas, ističe da je susret s drugim izvorno iskustvo, bez kojega konstituiranje identiteta nije moguće (prema Hofmann 2006: 19). Identitet i alteritet su dva međusobno povezana koncepta koja opisuju uzajamni odnos između dvaju međusobno ovisnih identiteta, pri čemu se vlastiti identitet uvijek uspostavlja u opreci prema onome drugom identitetu, a alteritet je preduvjet za formiranje identiteta jer se vlastiti identitet može formirati i prepoznati samo kad se pojedinac razlikuje od drugoga, tek tada percipira vlastito (usp. Palej 2015: 54). U tome smislu, interkulturalnost se može shvatiti kao prostor pregovora koji u obzir uzima procese interakcije i u kojemu se prihvaćaju i prevladavaju ipak prisutne kulturne razlike poput vrijednosti, običaja i praksi te drugih konstitutivnih obilježja kultura. To znači da se kulturna razlika stvara samo pri razmjeni i transferu, tako da granice i razlike nisu unaprijed utvrđene, nego se otkrivaju tek pri dodiru kultura. Zbog tih kulturnih razlika, u slučaju dodira s drugim kulturama, pojedincu nedostaju poznate društvene norme, javlja se nepoznavanje društvene mreže druge kulture, a u takvoj se interakciji teško predviđaju i obrasci ponašanja te reakcije drugih u okolini, što je u vlastitoj kulturi mnogo lakše predvidjeti i prepoznati. Zbog nepoznavanja normi, uspostavljanje identiteta se pretvara u proces koji pojedincu postavlja znatno veće napore nego u poznatome okruženju. Međutim, unatoč svim nastojanjima da se otvori, interkulturni koncept je i dalje podložan kritici jer kulture ipak poima kao zatvorene cjeline među kojima je potrebno izgraditi mostove (usp. Broszinsky-Schwabe 2015: 240).

Kada je riječ o alteritetu, Jasna Balorda smatra da se u Bosni i Hercegovini konstruirani etnički alteritet upotrebljava za ideološke projekte kako bi podjele od jednoga naroda u tri naroda postale čvrsto ukorijenjene kao prirodne i nepromjenjive. Etnička grupa ne postoji na temelju objektivnih kriterija, nego isključivo zbog toga što njezini članovi vjeruju u

svoje zajedništvo. Ono što ih čini posebnom grupom jest zajedničko shvaćanje članova o razlikama između *nas* i *drugih*, što i definira etničku granicu. Balorda smatra da je Bosna i Hercegovina primjer političkih manipulacija koje koriste propagandu temeljenu na pojednostavljenim i generaliziranim etničkim karakteristikama drugosti kako bi se potaknule podjele među etničkim grupama (usp. Balorda 2020: 253 – 256).

Vezano uz intrakulturne razlike (u smislu razlika unutar kulture jednoga društva), veliku važnost imaju upravo religijske razlike koje su ilustracija intrakulturnih varijacija i interkulturnih identiteta, a osim toga, važne domene kulturnih varijacija, pored vrijednosnih i svjetonazorskih stavova uključuju i ponašanje pojedinaca (usp. Birkhan/Kreff 2013: 189). U Bosni i Hercegovini, vezano uz problematiku definiranja identiteta u kontekstu intrakulturnih razlika, a što je od velike važnosti za romane koji su predmet ovoga rada, religijski i etnički identiteti se ondje najviše preklapaju u usporedbi s ostalim balkanskim državama, što otežava razlikovanje tih koncepata (usp. Majstorović/Turjačanin 2011: 42). Kada se etničke grupe na malome prostoru vrlo malo razlikuju, religijske razlike postaju glavni kriterij razlikovanja te etnizacija društva i politike vodi do religijskih konflikata i politizacije religije (Ibid, 43). Također, vezano uz intrakulturnu raznolikost u Bosni i Hercegovini, važno je istaknuti:

Prije rata, BiH je imala nešto oko 4,4 miliona stanovnika. Najveći procenat stanovništva su činili pripadnici tri dominantna konstitutivna naroda: Bošnjaci (koristio se termin Muslimani) oko 44%, Srbi oko 31%, Hrvati oko 17%. Pored najbrojnijih naroda, bio je određen broj Jugoslovena (oko 6%) i ostalih (oko 2%). (Ibid, 33)

Značajno za nestabilnost pri formiranju identiteta je i da su mladi protagonisti ovih romana svi redom prije raspada Jugoslavije rođeni u etnički miješanim brakovima, a Danijela Majstorović i Vladimir Turjačanin zaključuju kako je prema definicijama razvoja identiteta kod pojedinaca nejasno kako pojedinci iz takvih miješanih brakova razvijaju svoj identitet (Ibid, 36). Jasno je da u romanima porijeklo roditelja i samih protagonista uvelike utječe na razvoj identiteta, budući da se opisuje razdoblje neposredno prije rata, razdoblje naglašenih vjerskih i etničkih konflikata, jer „[m]iješani brakovi na prostorima bivše Jugoslavije nakon raspada države često su bili predmetom ekstremno rasističkih prosudbi [...]” (Levanat-Peričić 2016: 19). Jugoslavija je sama po sebi predstavljala svestranu heterogenost, od gospodarske, društvene, etničke, kulturne, jezične, religijske, političke, do povijesne, a drugost koja je postojala unutar samih njezinih granica i koja se prije rata smatrala komplementarnošću, za vrijeme rata je postala nepremostiva suprotnost (usp. Velikonja 2017: 488). U romanima je posebno vidljiva netrpeljivost prema muslimanskome stanovništvu. Ona je posebno istaknuta

unatoč tomu što je muslimansko stanovništvo napokon za vrijeme socijalizma postiglo ne samo formalnu nego i stvarnu ravnopravnost (usp. Kamberović 2017: 79).

Prema bosanskome politologu i filozofu Asimu Mujkiću (2019: 50 – 52), takva upravo spomenuta politička proizvodnja etničkih identiteta naziva se etnopolitikom. Glavna svrha etnopolitike, osobito u istočnoj i jugoistočnoj Europi, jest stvaranje nacionalne države u kojoj će etnička grupa biti homogena većina s najvećim mogućim udjelom u ukupnome broju stanovnika. Narativ koji opravdava tu etnopolitiku je ideologija etnonacionalizma koja obuhvaća niz društvenih praksi usmjerenih ka cilju stvaranja vlastite nacionalne države, a akteri su, Mujkić navodi slično kao i Balorda, upravo političke elite. Etnički konflikt često se opisuje kao sukob između dviju ili više grupa koje su identitetski jedinstvene i odvojene, kao što su Srbi, Hrvati i Bošnjaci. Ovakav pogled na konflikte olakšava stvaranje jednostavnih shema koje predstavljaju političke stavove tih grupa, u skladu s interesima njihovih vladajućih elita. Zagovornici tih stavova, prema Mujkiću, tvrde da odražavaju stvarnost i o tim se etničkim grupama govori kao o stvarnim entitetima. Ova percepcija se dodatno pojačava vezivanjem tih grupa za specifične teritorije. Nadalje, na drugome mjestu Mujkić navodi kako teoretski kulturna prava etničkih zajednica jesu zamišljena kako bi članovima tih grupa omogućila izražavanje i promicanje njihova kulturnog identiteta, međutim, u etnopolitičkoj zajednici kao što je Bosna i Hercegovina, kultura je često sporedna tema i pitanje etno-kulturne pravde uvijek se, prema Mujkiću, svodi na političko pitanje (Mujkić 2011: 27).

Bosanski filozof Senadin Musabegović smatra da su krajem osamdesetih i devedesetih godina vjerske zajednice u Jugoslaviji snažno kritizirale komunističku vlast zbog nametanja ideoloških ograničenja i suzbijanja vjerskih sloboda⁶. Vjerske elite su se okrenule zapadnoeuropskoj liberalizaciji kako bi osigurale slobodu vjerskoga izražavanja i učvrstile svoju moć u društvu slobodnom voljom naroda. U antikomunističkome duhu, te elite su se usmjerile na povratak tradiciji i prošlosti, zanemarujući ideje o tzv. novoj budućnosti koje je propagirao komunizam. Rezultat su kleronacionalizam, nacionalno bratstvo u opreci s radničkim bratstvom te klasno raslojavanje (usp. Musabegović 2023: 16). Musabegović navodi i da rat na području cijele bivše Jugoslavije nije izbio zbog sukoba različitih kultura i

⁶ „U knjizi *Balkanski idoli* Vjekoslav Perica ističe kako je religija u postkomunističkim društvima upletena u proces etnizacije, te ona postaje jedan od osnova za formiranje nacionalnog identiteta. Vjera u SFRJ bila je stvar privatnog prostora. Naime, vlast nije zvanično, kao u Albaniji, radikalno zabranjivala vjeru, naprotiv, vjera je bila dopuštena u privatnom prostoru, a u vanjskom prostoru gradila se ‘civilna vjera’ u ‘bratstvo i jedinstvo’ i podržavale su se čak vjerske institucije koje se nisu protivile ‘građanskoj vjeri’. Dočim, u etnonacionalnoj politici religiozna se praksa upliće u političku mobilizaciju masa radi rušenja ateističkih i komunističkih režima, a potom, kada su oni srušeni, vjerske elite okrenule su se ‘...ne samo protiv liberalnih partija i politika, vjerskih i etničkih manjina, nego i jedne protiv drugih’” (Perica, 2006: 205, cit. prema Musabegović 2023: 16-17).

vjera, nego upravo zato što su te kulture bile vrlo slične i ono ključno za temu ovoga rada – bile su isprepletene. Pokušavalo se nasiljem stvoriti čvrste granice i razdvojiti kulture kako bi se razlikovale i stekle vlastiti identitet. Nacionalizmi koji su provodili te podjele bili su vrlo slični, slijedili su slične modele: osjećaj zajedništva unutar nacionalnoga tijela kultom žrtve, strahom od drugoga, bojazni da vlastita nacija ne postane manjina te uvjerenjem da su svi drugi nacionalizmi zlonamjerni osim vlastitoga (usp. Musabegović 2023: 9). Vezano uz balkanske identitete Musabegović zaključuje da problem nestalnosti identiteta nije u samoj nestalnosti, nego u pokušaju njezina cementiranja i fiksiranja isključenjem *drugoga* i *drugacijega*. Identitet ne treba biti decentraliziran i rasplinut, nego treba postojati s određenim granicama koje omogućuju otvorenost, mijenjanje i prožimanje. Nadalje, Musabegović smatra da je „svaki identitet nestalan, on nije ukorijenjen u neku esencijalističku strukturu, njegova promjenjivost i nestalnost zavise od vanjskih uticaja ili od interesa velikih sila, koji su na Balkanskom poluotoku iscrtavali sferu svojih interesa” (Ibid, 40 – 41).

4. Hibridnost i treći prostor

Identiteti s granicama koje omogućuju otvorenost, mijenjanje i prožimanje su hibridni identiteti. Hibridni identitet i hibridnost su elementi interkulturalnosti. Osim što je hibridnost jedan od konstitutivnih elemenata interkulturalnosti, ona je zapravo glavno svojstvo toga koncepta (usp. Schmitz 2009: 10). Prema Mecklenburgu, pojam hibridnosti posebno se upotrebljava u interkulturalnome polju kako bi se opisali kulturni fenomeni koji dovode u pitanje predodžbe o identitetu, cjelovitosti, homogenosti i usklađenosti jedne kulture. Međutim, Mecklenburg pritom ističe da unatoč vrlo čestoj sinonimnoj upotrebi s pojmovima poput diferencijacije, miješanja ili višeglasja, hibridno nije sve što je pomiješano ili sastavljeno, nego samo ono što ostaje heterogeno, različito, neintegrirano na napet način, u unutarnjemu proturječju (usp. Mecklenburg 2009: 112 – 113). Pojam je uglavnom stekao popularnost u kulturološkoj teoriji, posebno na polju postkolonijalne teorije, kao ključna riječ za kulturnu praksu otpora. Vodeći postkolonijalni teoretičari daju mu centralnu ulogu u svojim opisima kulturnoga identiteta i alteriteta, interkulturalnih odnosa između kolonijalista i koloniziranih, a takav je primjer Homi Bhabha, po čijoj teoriji, kako navodi Mecklenburg, svjesni migranti mogu imati posebnu ulogu kao agenti hibridizacije iz trećega prostora, djelujući kao posrednici među kulturnim sferama (Ibid, 114 – 115).

Koncept hibridnoga identiteta pojedinca prema Homiju K. Bhabhi može se definirati kao ideja o fluidnome obliku identiteta koji internalizira kontinuirano pregovaranje i obradu različitih kulturnih aspekata i perspektiva. Problematika vezana uz hibridne kulturne identitete, a koja je od velike važnosti za analizu odabranih romana, odnosi se na pitanje kako primijeniti metaforu kulturnoga dodira na proces individualne identifikacije, a upravo time se bavi Bhabha u znanj knjizi *The location of culture (Smeštanje kulture)*⁷ iz 1994. godine. Bhabha poststrukturalističkim pristupima definira koncept kulture i opisuje pojedinca kako bi razradio procese i elemente koji su utjecali na izgradnju kulture i identiteta u uvjetima kolonijalnoga antagonizma i nejednakosti. Bhabhine se teorijske okosnice grade oko eksperimentalnih koncepata otvorenosti, hibridnosti, mimikrije i ambivalentnosti.

U osmome poglavlju pod naslovom *DissemiNation: Time, narrative and the margins of the modern nation (DisemiNacija: vreme, narativ i margine moderne nacije)*⁸ s glavnom idejom o moćnim simboličkim i emocionalno nabijenim izvorima izgradnje kulturnoga identiteta pojašnjava se odlika ambivalentnosti metaforom pripovjedne strategije koja pri opisivanju nacije neprestano izaziva klizanje kategorija poput seksualnosti, klasne pripadnosti i kulturne različitosti (usp. Bhabha 1994: 139 – 140). Ono što se prikazuje u ovome premještanju pojmova jest nacija kao mjera ograničenja moderne kulture. Bhabha, naime, smatra da se ideja nacije temelji na naturaliziranim mitovima rasnoga ili kulturnoga porijekla i ističe da je svaka pojedinačna kultura, iz koje potječe pojedinac, obilježena križanjem i suprotstavljanjem različitih tendencija. U osnovi, pojam ambivalencije za Bhabhu (usp. 1994: 11) podrazumijeva duševno, društveno ili kulturno stanje pojedinaca ili njihove obrasce ponašanja. Bhabha primjenjuje dekonstrukciju na koncept kulture i smatra da kultura nije singularna ili nema jedan jedinstveni utjecaj, nego uključuje raznolike dojmove o navikama i praksama kolonizatora ili druge autoritarne moći. Potonja se uvelike može prepoznati u predočavanju Njemačke u ovdje analiziranim romanima, zbog čega opreka između Balkana i Zapada ima važnu ulogu u njima.

U tome smislu, njemačka slavistica Renate Hansen-Kokoruš navodi da je najkasnije sa Saidovim istraživanjem koje se oslanja na analizu diskursa, ali i Foucaultovim konceptom drugoga, postalo jasno da postoji intenzivan odnos između Zapada i Orijenta. Saidova definicija orijentalizma podrazumijeva kako Zapad vidi i stvara sliku Orijenta u snažnome kontrastu. Odnos između Zapada i Orijenta nije stvaran prikaz Orijenta, nego pokazatelj

⁷ Prema prijevodu na srpski Rastka Jovanovića (usp. Baba 2004).

⁸ Isto.

europske nadmoći nad Orijentom. Kako nastavlja Hansen-Kokoruš, da bi se razumjelo europski Orijent, ne mora se prelaziti kontinente, naime, Balkan je već stoljećima nositelj te uloge. Iako se radi o starijim stereotipima i tradicijama, nakon ratova devedesetih godina, ti stereotipi su se ponovno intenzivirali, posebno na Zapadu, kako ističe Hansen-Kokoruš (usp. Hansen-Kokoruš 2007: 372 – 373). U tome kontekstu, vezano uz sliku Balkana na Zapadu, Musabegović smatra da Zapad na rat na prostoru bivše Jugoslavije gleda kao na neizbježan proces oslobađanja od tzv. totalitarnoga komunizma ili kao manifestaciju etničkoga nacionalizma koji se razlikuje od europskoga civilnog nacionalizma temeljenoga na demokraciji, građanskome društvu i vladavini prava. Po Musabegoviću, rat i genocid u Bosni i Hercegovini su na Zapadu doživljeni kao izraz tzv. balkanskih mržnji. Kako smatra Musabegović, političari na Zapadu rat nisu povezivali s tranzicijom koja je etnonacionalizmom uspostavljala kapitalistički sustav rušeći socijalizam, a niti su ga povezivali s problemom uspostavljanja multietničkoga života u europskoj zajednici, gdje se, unatoč težnji ka europskoj integraciji, nacionalna država i dalje smatra garancijom demokratskih vrijednosti (usp. Musabegović 2023: 270). Romani Saše Stanišića i Tijana Sile problematiziraju sliku Balkana u očima Zapada, ali i sliku Zapada na Balkanu, što je prije svega omogućeno kretanjem protagonista između dviju kultura.

Protagonisti romana se kreću trećim prostorom. Za Bhabhu je on poput prostora praga koji služi kao sastavna, spojna struktura u kojoj se pojedinac može fleksibilno kretati i istraživati ga, pri čemu se može izmaknuti binarnosti (usp. Bhabha 1994: 4). Taj je prostor liminalnost, što je za Bhabhu jedan od čimbenika širenja kulture. To je mjesto pregovora, mjesto preklapanja i mjesto razmještanja i otklanjanja unaprijed postavljenih ideja o razlikama. Pregovaranje o kulturnome identitetu uključuje kontinuirano sučeljavanje i razmjenu kulturnih činova koji zauzvrat proizvode uzajamno i promjenjivo prepoznavanje kulturnih razlika. Liminalni prostor ne razdvaja, nego posreduje u međusobnoj razmjeni.

Koncept trećega prostora koji je razvio Homi Bhabha, međuprostora kao mjesta hibridnosti, odnosno predodžba o vlastitome kulturnom identitetu između dvaju ili više odvojenih homogenih kulturnih identiteta, omogućuje individui pozicioniranje i pisanje između kultura (usp. Lützel 1996, cit. prema Palej 2015: 97). To se pisanje između kultura odražava i na romane tih autora. U romanima koji su predmet ovoga rada taj su treći prostor mjesta u Njemačkoj, mjesta obilježena doseljničkim miljeom, mjesta gdje se susreću kulture, a gdje protagonisti i drugi likovi djeluju kao posrednici. Migracija ih postavlja u poziciju zauzimanja trećega prostora koji nije ni prvi prostor izvorne kulture ni drugi prostor dolazne

zemlje. Taj je prostor hibridnosti prisutan u svim prostorima, ali istodobno djeluje izvanteritorijalno. Kulturna mimikrija događa se u trećemu prostoru, a opisuje površno prilagođavanje doseljenika novoj okolini te se ne javlja asimilacija, nego se javlja svojevrsno kulturno kamufliranje kako bi se izbjegla stigmatizacija (usp. Bhabha 1994: 86).

Glavna ideja Bhabhina koncepta kulture upravo je razvoj hibridnih identiteta u tome trećemu prostoru, simboličkoj liminalnosti, mjestu pregovora koje nastaje kada se susreću različite kulture i kada dođe do napetosti između identiteta i kulturnih razlika, drugosti. Kulturna razlika ne podrazumijeva antagonističko suprotstavljanje tradicija ili kulturnih vrijednosti, nego obuhvaća proces prosuđivanja i interpretacije drugosti i njoj svojstvenih obilježja različitih u odnosu na individualni identitet. Pojedinci djeluju kao čvorovi, odnosno klupka ili pak križišta jezika, diskursa, sustava, emocija i procesa svijesti kojima su izloženi. Uzajamnim propitivanjem unutar trećega prostora, kulturni identitet pojedinaca mijenja se tvoreći hibridni kulturni identitet.

Referencijalni sloj romana u mnogome odgovara navedenim sociološkim spoznajama. Utvrđeno je da kultura i društveni odnosi imaju značajan utjecaj na razvoj identiteta. To uključuje geografske i institucionalne prostore, stavove prema religiji i konvencijama. Utjecaj društvenih odnosa na razvoj identiteta protagonista određuje se na temelju njihovih odnosa s ostalim članovima obitelji i s drugim likovima koji se pojavljuju u romanima i koji su vezani za kulturnu pozadinu te koji su svojim djelovanjem (aktivnim i intencionalnim, a ponekad i pasivnim) na neki način oblikovali svjetonazore protagonista. Kako je već zaključeno na temelju teorijskih izvora, identitet pojedinca se ne razvija sâm, nego je rezultat odnosa pojedinca prema procesima pasivnoga doživljavanja i aktivnoga djelovanja u društvu te njihove kognitivne i afektivne obrade. Na identitet u romanima utječe porijeklo roditelja, nagla promjena sredine zbog bijega, a zatim i tim bijegom uzrokovan nedostatak sposobnosti i mogućnosti identifikacije s novom kulturom i pojedincima iz okoline. Uz obitelj i prijatelje, obrazovanje je još jedan od vrlo važnih čimbenika pri izgradnji identiteta protagonista. U njima je od posebne važnosti, dakako, i aspekt jezičnoga obrazovanja i stjecanja bolje jezične kompetencije kojom protagonisti u stranoj zemlji šire horizonte i uklapaju se u grupe koje su im prvotno nedostupne. No na njihove identitete i na njihovu prilagodbu prije svega utječe ratna trauma, njezine su posljedice dugotrajne i suštinski određuju identitet protagonista.

5. Sjećanje i trauma

U sva četiri ovdje analizirana romana, protagonisti se prisjećaju prošlosti – života u Jugoslaviji i rata u Bosni i Hercegovini devedesetih godina dvadesetoga stoljeća. Prema Aleidi Assmann, važno je razlikovati sjećanje i pamćenje (usp. Assmann 2006: 180). Sjećanje, naime, označava aktivnost osvrtnja na prošle događaje, dok pamćenje označava preduvjet te aktivnosti. Bez sposobnosti pamćenja ne može biti ni sjećanja, pa pamćenje stoga predstavlja opću sposobnost i predispoziciju za sjećanje, a sjećanje se odnosi na konkretne i diskontinuirane činove prizivanja prošlih iskustava. No, kako Assmann navodi, pamćenje nije samo preduvjet sjećanja, nego je i proizvod i zbirni pojam za sjećanja koja su na taj način objedinjena i objektivirana. Pamćenje se može zamisliti kao vanjska pohrana podataka koja informacije izvlači iz vremena i čuva ih trajno. Sjećanje je uvijek povezano sa sviješću i događa se samo u sadašnjosti putem pojedinačnih trenutaka prisjećanja. Pri sjećanju ništa nije trajno pohranjeno, nego se svaki put iznova stvara ponovnim prisjećanjem. Zbog toga se pamćenje i sjećanje razlikuju i po svojoj vremenskoj strukturi.

Nadalje, Assmann razjašnjava i individualno te kolektivno pamćenje (usp. Assmann 2006: 187 – 188). Individualno se pamćenje odnosi na osobne uspomene i iskustva svakoga pojedinca i ono je za svaku osobu jedinstveno. Kolektivno se pamćenje pak odnosi na zajedničke uspomene i iskustva koja dijeli određena grupa ljudi. Assmann naglašava da društva i grupe ne posjeduju, nego stvaraju kolektivno pamćenje simboličkim medijima. Ovo kolektivno pamćenje nije prisjećanje, nego oblikovanje zajedničkoga identiteta i razumijevanja prošlosti komunikacijom i kulturnim praksama. Assmann također ističe da se individualno pamćenje razvija unutar društvenoga konteksta i komunikacijskih procesa, dakle, pojedinci ne razvijaju svoje pamćenje izolirano, nego unutar zajednica. Prema Assmann, kolektivno pamćenje se ne temelji na biološkoj osnovi, nego na društvenim i kulturnim procesima koji omogućuju grupama da dijele i oblikuju svoje zajedničke uspomene i identitet.

Za slovenskoga kulturologa Mitju Velikonju, posebno u kontekstu njegova istraživanja o načinima sjećanja u Jugoslaviji, sjećanja se dijele na *tvrda* i *meka*, ona su dvije različite vrste kolektivnoga pamćenja. *Tvrda* su sjećanja vezana uz kolektivna, ona su službena i institucionalizirana, zapisana i ovjekovječena muzejima, galerijama, nacionalnim zbirkama, arhivima, školskim kurikulumima, udžbenicima, spomenicima, državnim simbolima, sustavima praznika i komemoracija, nacionalnim masovnim medijima, preimenovanjima ulica, ustanova i nagrada te službenom historiografijom. To su sjećanja koja su podržana

hegemonističkim diskursima i dominantnim institucijama te stvaraju okvir za kolektivno pamćenje. Suprotno njima, *meka* sjećanja, kako ih naziva Velikonja, su neslužbena i spontana, često nekanonizirana i nezabilježena, skrivena, sjećanja grupa i pojedinaca. Ona imaju svoje vlastite medije i kanale prenošenja koji često djeluju kao opozicija ili alternativa tvrdim sjećanjima (usp. Velikonja 2017: 492).

Sjećanja nisu oblikovana samo osobnim iskustvima, nego su također pod utjecajem drugih ljudi i društvenih grupa. U političkome kontekstu, sjećanja jedne grupe često se suprotstavljaju sjećanjima drugih grupa, što osobito dolazi do izražaja u percepciji rata i ratnih konstelacija u romanima koja se mijenja ovisno o gledištu. Romani koji su predmet ovoga rada pripadaju postjugoslavenskoj književnosti. Mitja Velikonja za taj pojam ističe:

Pojam *post-Jugoslavija* pojavio se najpre ispotiha, potom sve glasnije tokom trezvenijih dvehiljaditih, kad je postalo jasno da je izneverena većina nerealnih tranzicionih obećanja i očekivanja. Predstavlja svojevrsni nastavak identifikacije s Jugoslavijom koja dolazi iznutra, iz država nasljednica i, iz vana, od međunarodnih aktera. Njena prošlost i nasleđe još uvek utiču, u pozitivnom, ali i u negativnom smislu, na zbivanja u njima i na njihov razvoj, napokon sve su još uvek deo *jugosfere*, da upotrebim kovanicu poznavaoa Balkana Tima Judae (2009). Reč je o, da parafraziram, *nastavku Jugoslavije drugim sredstvima*. (Velikonja 2017: 489)

Prema Mirandi Levanat-Peričić, pojam postjugoslavenske književnosti obuhvaća djela autora koji su započeli svoje stvaranje u Jugoslaviji ili neposredno nakon njezina raspada, a riječ je o piscima koji su identitetski i poetski obilježeni raspadom Jugoslavije, što je zapravo bio ključni trenutak koji ih je naveo da odbace ili izbjegavaju nacionalne kategorije i klasifikacije. Njihova proza, kako navodi Levanat-Peričić, se često bavi bivšom Jugoslavijom, prostorom koji više ne postoji kao jedinstvena cjelina, ali se stalno rekonstruira na fikcionalnoj razini, bilo poistovjećivanjem s time prostorom ili distanciranjem od njega. Vezano uz sjećanje i te autore, važno je istaknuti da naracija, koja se razvija u migracijskoj književnosti i koja opisuje izmještenost i bezdomnost, uključuje i „iskošen pogled na prošlost i kulturno nasljeđe” (Levanat-Peričić 2016: 2).

Raspad Jugoslavije povezan je i sa rekontekstualizacijom slojeva sjećanja. Prema germanistu Svjetlanu Lacku Viduliću, politički i društveni prevrati u bivšoj Jugoslaviji bili su posebno intenzivni i raznovrsni – od tranzicije, raspada multietničke države i rata koji su, popraćeni složenim procesima identiteta, doveli do traumatičnih promjena ili preispitivanja pojedinih aspekata osobnoga identiteta, a s time povezano i u ovome kontekstu posebno važno, i do rekontekstualizacije važnih slojeva sjećanja (Lacko Vidulić 2007: 2). Lacko Vidulić te promjene karakterizira kao traumatične. Pojam traume se veže uz sjećanje, naime, trauma se, prema kulturologinji Aleidi Assmann, ističe kao karakteristika specifičnih načina

sjećanja i zaboravljanja (Assmann 2014: 93). Pojam traume, kako navodi Assmann, je u posljednje je vrijeme uvelike prisutna tema kako u znanstvenim studijama tako i u umjetničkim ostvarenjima, naime, u književnosti i filmu razvijeni su novi oblici prikaza koji deformirajuću snagu trauma čine vidljivom i omogućuju njihovo doživljavanje iz unutarnje perspektive (usp. Assmann 2006: 189).

Prema Assmann, dugotrajnost posljedica je važan simptom onoga što se naziva traumom, a taj se pojam odnosi na psihičku ranu. Psihička trauma je životno ugrožavajuće i duboko ranjavajuće iskustvo ekstremnoga nasilja (usp. Assmann 2014: 93). Prema Florianu Hutmacheru (2019: 328), osim situacija u kojima je ugrožen život osobe, ozbiljne tjelesne ozljede također se smatraju traumatskim događajima, primjerice, prirodne katastrofe, nesreće, silovanja, mučenje i terorizam, kao i rat te katastrofe uzrokovane ljudskim djelovanjem. Takvi događaji, naime, uvijek predstavljaju opterećenje za pojedinca. Prema Alexandri Campani (usp. 2013: 10), Hannah Arendt naglašava da se konkretni događaji, poput recimo Holokausta, ne bi trebali jednostavno svesti pod opće kategorije trauma jer to umanjuje njihov značaj. Suprotno tomu, kako ističe Campana, Judith Herman pak ukazuje na sličnosti u iskustvima različitih trauma, poput onih koje doživljavaju žrtve silovanja, ratni veterani i preživjeli koncentracijskih logora, te pritom ističe da je fokus istraživanja traume na žrtvama i njihovim psihičkim reakcijama, a ne na usporedbi samih događaja koji su tu traumu izazvali. Događaji koji su tu traumu izazvali se ne izjednačavaju, nego se u istraživanju traume analiziraju njihovi simptomi, a sva ta iskustva mogu izazvati slične psihičke simptome.

Trauma se, prema Assmann, za razliku od predsvjesnoga ali svjesnosti dostupnoga pasivnog pamćenja⁹, odnosi na doživljaj koji je toliko nerazumljiv, bolan i životno ugrožavajući da se, kako se navodi, vrata percepcije pred tom silinom automatski zatvaraju. Ovakvi doživljaji, riječima Assmann, bivaju zbog svoje intenzivnosti odvojeni i zatvoreni kako bi se zaštitila svijest jer uništavaju okvir konstrukcije identiteta (Assmann 2006: 188). Kao rezultat, ovih se doživljaja protagonisti kasnije teško mogu sjetiti i ispričati ih. Kako smatra Florian Hutmacher, takva su traumatična sjećanja velikim dijelom izvan svjesne kontrole osobe, naime, u trenutku prisjećanja doživljavaju se kao aktualna stvarnost, a ne kao sjećanje pa se stoga terapijski pristupi usmjeravaju na ublažavanje traumatskih sjećanja, kako bi traumatsko iskustvo postalo dostupno svjesnome prisjećanju, a time i ispričljivo i integrirano u kontekstu ostatka života (Hutmacher 2019: 329).

⁹ Za više o aktivnome i pasivnome pamćenju usp. Assmann 2006: 181-187.

Prema Alexandri Campani (2013: 11), radikalna negacija vlastitoga ja, s kojom se suočava žrtva traumatskoga događaja, nadilazi kapacitete neposredne obrade i ostavlja dubok trag na identitetu pojedinca. U ovome kontekstu, neurobiologija ukazuje na neusklađenost obje moždane hemisfere kod traumatskih iskustava, pri čemu je jezični centar u lijevoj hemisferi često neaktivan, što odgovara fenomenu *speechless terrora*, pri čemu se, unatoč opetovanim pokušajima, traumatičan događaj ne može opisati riječima. Prema Michelle Balaev¹⁰ (2008: 149) središnja tvrdnja suvremene teorije književne traume ukazuje na to da trauma uzrokuje stanje toga *speechless terrora* koje potom dijeli ili uništava identitet. Nadalje, kako navodi Campana (2013:11), kada se traumatsko iskustvo opire verbalnome izražavanju, onemogućuje se i opisivanje proživljenoga u komunikaciji s drugima. Ta se iskustva potom, kao rezultat nemogućnosti verbalizacije, ne mogu dovesti u koherentan ili uzastopan kontekst. Trauma se tako kroz simptome manifestira kao nešto što sve vrijeme nastavlja djelovati, ali se ne može verbalizirati.

Ono što je neprerađeno i zatvoreno nije posve zaboravljeno, te se nakon određenoga vremenskoga razdoblja manifestira upravo spomenutim specifičnim simptomima (Assmann 2006: 188). U ovdje analiziranim romanima, vidljivi su različiti simptomi traume. U likovima se trauma manifestira na nekoliko načina, od psiholoških i fizičkih simptoma do kompleksnih strategija suočavanja s traumom i identitetskih konflikata. Prema Hutmacheru, među simptome posttraumatskoga stresnog poremećaja, osim sklonosti prekomjernoj uzbuđenosti koja se može manifestirati kroz poteškoće s koncentracijom, povećanu razdražljivost te poteškoće sa snom i održavanjem sna, ubraja se također aktivno izbjegavanje podražaja povezanih s traumom. Ipak, prema Hutmacheru (2019: 328), najizraženiji simptom traume je opetovano proživljavanje stresnih sjećanja. Ovo ponovno proživljavanje može poprimiti različite oblike i biti doživljeno različitim intenzitetom, a proteže se od spontano nastalih, neželjenih sjećanja na pojedine aspekte traume u obliku slika i misli, tzv. intruzija, preko noćnih mora do *flashbackova*, kod kojih pojedinci ponovno proživljavaju traumu i osjećaju se vraćenima u trenutak traumatizacije. To ponovno proživljavanje u obliku intruzija i *flashbackova* obično je potaknuto okidačima, podražajima koji su za traumatizirane osobe

¹⁰ Michelle Balaev bavi se teorijom traume i njezinom primjenom u književnoj kritici, pri čemu analizira popularnu teoriju traume koja se temelji na Freudovome abreaktivnom modelu. Prema ovome modelu traumatsko iskustvo uzrokuje „vremenski jaz“ i raspadanje identiteta, što zahtijeva rekreiranje traumatskog događaja kroz narativno prisjećanje, ali istodobno ističe da je sjećanje na traumu uvijek samo približan prikaz prošlosti jer traumatsko iskustvo onemogućuje potpuno znanje i predstavljanje. Kako navodi Balaev, teorija traume prema Kali Tal i Cathy Caruth razmatra kognitivni kaos i podjelu svijesti kao inherentne karakteristike traumatskoga iskustva i sjećanja. Traumatsko iskustvo patološki dijeli identitet, a književni znanstvenici tu ideju koriste kao metaforu za opisivanje štete nanesene koherentnome osjećaju sebe i promjene svijesti uzrokovane iskustvom, što Balaev naziva tropom razbijanja (usp. Balaev: 2008: 150).

povezani s traumatskim događajem (Ibid, 329). Kako smatra Cathy Caruth, moć traume nije samo u tome što se iskustvo ponavlja nakon zaborava, nego u tome što se ono tek kroz svoj inherentni zaborav uopće prvi put doživljava (prema Balaev 2008: 151). Cathy Caruth ovom tvrdnjom naglašava paradoksalnu prirodu traumatskoga iskustva, gdje trauma ne postoji samo kao nešto što se ponavlja nakon što je zaboravljeno, nego je upravo taj zaborav ključan za samo prvo iskustvo traume. Drugim riječima, trauma se ne doživljava u potpunosti u trenutku kad se dogodi, nego tek kasnije, kroz opetovano prisjećanje ili *flashbackove* koji su često nesvjesni i izvan kontrole. Ovaj „inherentni zaborav” znači da traumatsko iskustvo izmiče neposrednome razumijevanju i integraciji u svijest, pa se doživljava fragmentarno, kroz ponavljajuće slike ili sjećanja, što traumatski događaj čini stalno prisutnim, čak i kada se čini da je zaboravljen. Kako navodi Balaev, *flashbackovi* doslovno ponovno uprizoruju događaj jer ga um ne može drugačije predstaviti (Ibid).

6. Analize romana

6.1 Saša Stanišić – Kako vojnik popravlja gramofon

Kako vojnik popravlja gramofon prvi je roman Saše Stanišića, objavljen je 2006. godine. U romanu se pripovijeda o Aleksandru i njegovoj obitelji Krsmanović prije i za vrijeme rata u Višegradu, raspadu Jugoslavije te plamsanju nacionalističkih tenzija u Bosni i Hercegovini, suživotu s okupatorima i podjelama prema etničkoj pripadnosti. U romanu se tematizira i bijeg u Njemačku te prilagodba na novi život, preispitivanje identiteta te svjesno odabran život između kultura. Suočavajući se s prošlošću i sadašnjošću Aleksandar se neprestano kreće među različitim kulturnim, etničkim i jezičnim sferama.

U prvome dijelu priča je linearno ispričana i pretežno se kronološki prati radnja prije i za vrijeme početka rata, a potom slijede umetnute priče iz perspektiva drugih likova, ali i pisma, knjiga u knjizi, mnogobrojne crtice, pjesme, popisi i sjećanja. Glavni pripovjedač je pripovjedač u prvome licu Aleksandar, čiju se starost ne može točno odrediti, čemu uvelike doprinosi njegovo ponašanje. On se, naime, neprestano kreće između djetinjega razmišljanja sklonoga izmišljanju i maštanju te onoga odraslog, obilježenoga pesimizmom, mjestimice čak i nihilizmom, a nerijetko i jasnim političkim kategorijama. Kada u posljednjemu dijelu romana pripovjedač progovara iz odrasle perspektive, postaje jasno da je ta sjećanja i izjave u prethodnim dijelovima zapravo „uredio“ odrasli pripovjedač koji se prisjeća svoga djetinjstva

i da zbog toga ton pripovijedanja često ne djeluje djetinje, nego mnogo ozbiljnije i zrelije. Unutar različitih vremenskih slojeva u romanu, pripovjedač se tijekom pripovijedanja transformira. Naivnost je rezultat konstruiranja sjećanja, a već spomenuto mijenjanje tona i njegova zbunjujuća zrelost ukazuju na to da je pripovjedač u prvome licu odlikovan hibridnošću, baš kao i identitet o kojemu pripovijeda. No u romanu se ne pojavljuje samo pripovjedač u prvome licu Aleksandar, nego se pripovjedne perspektive izmjenjuju, javlja se pripovjedač u trećemu licu, a javljaju se i drugi likovi kao pripovjedači u prvome licu. U tim fragmentima često se doima kao da je zapravo riječ o dijaloškoj formi, no ona nije ostvarena jer čitatelj vidi samo jednu stranu razgovora u direktnome govoru i prvome licu.

6.1.1 Intrakulturne razlike

Djed Slavko, od kojega je Aleksandar naslijedio maštu i sklonost pripovijedanju, umire na početku romana, ali ostaje prisutan u nastavku priče, kako u reminiscencijama protagonista, tako i u reminiscencijama bake Katarine. On je za protagonista svojevrsan simbol socijalizma i sklada. Baka Katarina, Slavkova supruga, potiče protagonista na kreativnost i pisanje te ga neprestano uspoređuje s djedom. Odmah na početku romana kada se saznaje da je djed Slavko prije smrti izradio čarobnjački štapić za protagonista, otvara se kompleksniji simbolički sloj priče koji pruža uvid u lik Aleksandra, posebice u kontekstu raspada Jugoslavije i ideologije koju u ovome romanu prvenstveno zastupaju on i djed. Smrt djeda Slavka, koja se događa gotovo istodobno s raspadom zemlje, predstavlja kraj jedne ere i ideala koji su oblikovali živote generacija, pa tako i mladoga protagonista. Djedovi savjeti Aleksandru da bude najmoćniji čarobnjak nesvrstanih zemalja i da provodi revolucije u skladu s Titovim idejama, naglašavaju vjeru u političku ideju koja se u tome času u stvarnome svijetu oko njih raspada. Unatoč tomu što je u prvome planu dječja igra, reference na nesvrstane zemlje i Statut Saveza komunista jasno predočavaju politiku Jugoslavije. Zbog toga se ističe Aleksandrova izjava: „Ja se protivim kraju, protivim se propadanju! Završeno treba zaustaviti!” (Stanišić 2013: 19). Lacko Vidulić u kontekstu raspada Jugoslavije ističe promjene povezane i s rekonstrukcijom kolektivnoga identiteta i kultura sjećanja koje ga konstituiraju te navodi da su tranzicija, raspad multietničke države i rat stoga povezani s posebno složenim identitetskim procesima (usp. Lacko Vidulić 2007: 2). U primjeru protagonista ovoga romana je jasan taj utjecaj političkih promjena na pojedincu. Političke promjene prožimaju obiteljsku i institucionalnu svakodnevicu i osobito determiniraju identitetske procese.

Aleksandar osjeća nostalgiju, što je primjerice vidljivo u opisu Titove smrti. On broji Titove smrti, pri čemu se prva smrt odnosi se na njegovu fizičku smrt. Međutim, nakon te smrti, Tito simbolično oživljava živim idejama i sjećanjima. Metaforički, on „se s kovčežićem punim govora i referata uselio u naša srca i ondje izgradio pompoznu vilu od ideja” (Stanišić 2013: 71). Protagonist zaključuje da je s vremenom ta ideja umrla, a s njome i Tito, po drugi put. Dok je Tito bio simbol ujedinjenja i kolektivnoga identiteta, postepeni raspad u romanu opisane njegove, kako se to u romanu naziva, ideološke vile odražava raspad zajedničkoga jugoslavenskoga identiteta i prelazak ka fragmentaciji. Ta se vila može tumačiti kao metonimija za Jugoslaviju. Treći put Tito umire kada su iz učionica uklonjene njegove slike. U školskome okruženju, skidanje slika je simbolički čin procesa dekonstrukcije socijalističkih simbola i ideologije te označava transformaciju društvenih odnosa i identitetskih odrednica. To je vidljivo i kada nastavnik najavi da ga se odsad oslovljava s “gospodin” umjesto s “drug nastavnik” (Ibid, 68). Različite reakcije učenika na skidanje slika jasno pokazuju koliko su i djeca zbunjena, ali i podijeljena vezano za te promjene. Tako Vukoje zvani Crv Aleksandra, koji se bori protiv uklanjanja slika, naziva „*pametnjakovičem* [sic] i *svinjom komunističkom* [sic]” (Ibid, 69). Ovime protagonist zapravo počinje jasnije poimati da postoji podijeljenost i uviđa intrakulturne razlike u njemu naizgled harmoničnoj multietničkoj državi. Napetim odnosima oslikavaju se složenosti i kontradikcije koje su pratile raspad jednoga sustava i pokušaj stvaranja novoga identiteta u razdoblju naglašene nestabilnosti. Tih složenosti, promjena i intrakulturnih razlika protagonist postaje po prvi put svjestan u djedovu rodnom selu Veletovu, kada obiteljsko slavlje prekida Kamenko, najbolji prijatelj Aleksandrova strica Mikija koji sutradan, unatoč protivljenju ostalih članova obitelji, odlazi u vojsku. Kamenko slavlje prekida pištoljem i riječima:

Što je sad to? Takva glazba u mome selu! Jesmo li u Veletovu ili u Istanbulu? Jesmo li pristojni ljudi ili cigani? Naše kraljeve i junake trebate opjevati, naše bitke i srpsku veliku državu! Miki sutra odlazi u vojsku, a vi mu zadnju večer punite uši s tim turskim ciganskim smećem? (Ibid, 41)

Cijela se obitelj boji Kamenka i protivi se njegovu stavu, no stric Miki se s njime na koncu složi. Kako navodi Beganović: „Kamenko stavlja do znanja drukčijima da im preostaje samo odlazak [...]” (Beganović 2009: 309). Miki podržava Kamenkovo mišljenje da se ne trebaju tolerirati ustaše i mudžahedini. Kada izgovara te riječi, pogledava prema protagonistovoj majci i neni Fatimi, čija imena ukazuju na pripadnost muslimanskoj etničkoj skupini. Protagonist situaciju ne razumije u potpunosti, a potom je povezuje s iskustvom u školskome dvorištu kada ga je Vukoje zvani Crv upitao za njegov identitet. To je pitanje imalo prizvuk

prijetnje i kod protagonista je izazvalo osjećaj nepripadanja i zbunjenosti oko vlastitoga identiteta. Od majke je dobio objašnjenje koje mu je zvučalo kao šala: „Bilo je pitanje Vukoja zvanog Crv na školskom dvorištu, vidio sam u njemu prijetnju, a šalu u objašnjenju moje majke. Ja sam mješanac. Ja sam pola-pola. Ja sam Jugoslaven – znači, raspadam se kao Jugoslavija” (Stanišić 2013: 49). Konstatcija da se raspada kao Jugoslavija zapravo je rezultat njegova osjećaja fragmentacije i nejasnoće u vezi s vlastitim identitetom. To nije jedini put da je s vršnjacima zbog miješanoga braka svojih roditelja imao problema: „Dječak iz ulice rekao mi je da sam kopile. Majka je zatrovala moju srpsku krv” (Ibid, 129). Taj je susret u romanu primjer „ekstremno rasističkih prosudbi” kakvima su, prema riječima Levanat-Peričić u sklopu njezina istraživanja postjugoslavenske književnosti, predmetom bili miješani brakovi na prostorima bivše Jugoslavije nakon njezina raspada (Levanat-Peričić 2016: 19). Upravo se to odražava i na obitelj protagonista, naime, protagonistova obitelj je, prema opisanim izgredima na slavlju, i već prije rata očito bila podijeljena zbog toga spomenutog braka Aleksandrovih roditelja. Kontrast između Aleksandrova oca i brata Bore te s druge strane brata Mikija, a potom i njihov prestanak komunikacije s Mikijem o kojemu se doznaje tek na kraju romana, ukazuju na podjelu unutar obitelji. Već na početku romana se daje naslutiti da je Miki strogo nacionalistički nastrojen, a kasnije se to i potvrdi. Za vrijeme rata i skrivanja u podrumu, protagonist se pita je li Miki među vojnicima koji su vani.

Identitetske odrednice i pripadnost različitim etničkim skupinama te miješani brakovi zbog sukoba i rata s razvojem priče sve više dobivaju na važnosti. Odmah na početku rata u zgradu obitelji Krsmanović upadnu vojnici i nakon što provjere da je riječ o etnički miješanim bračnim parovima, devastiraju im podrum. Kako dolazi rat, i u susjedstvu u Višegradu širi se ozračje prepuno neizvjesnosti. Protagonist i ljudi oko njega doživljavaju stvarnost rata kroz promukao glas na radiju. Prate se vijesti o vojsci i položajima:

Svi su grozničavo pratili našu vojsku i položaje naše vojske iako nitko nije točno znao tko to jest, ta naša vojska, i kakvi su to važni položaji koje je trebalo napustiti. Tek kad je promukli glas na radiju izgovorio ime grada koji se točno tako zvao kao naš grad, svi su nešto znali. Čak sam i ja znao nešto – promukli glas izgovorio je “Višegrad” kao nešto od čega ni u jednom skloništu nisi siguran. (Stanišić 2013: 104)

Zbunjenost oko toga tko se bori na kojoj strani i što se zapravo događa proizlazi iz nejasnih informacija, nepoznavanja konkretnih detalja o sukobu i pokušaja likova da si situaciju razjasne fragmentiranim vijestima koje do njih dolaze, ali u ovome slučaju je ta zbunjenost u romanu dodatno naglašena infantilnom pripovjednom perspektivom. Protagonist se pita o identitetu neprijatelja, prirodi agresije i izgledima zaštite.

Aleksandar s vremenom otkriva kako da se “ispravno” ponaša. Budući da ratna svakodnevnica uključuje i susrete s vojnicima, on uči o razlikama među etničkim skupinama i ubrzo uvidi da postoje diferencijacije prema vlastitim imenima. U protagonistovim predratnim pričama o stanovnicima Višegrada, neka imena jesu ukazivala na etničku pripadnost, no različitost se, iz Aleksandrove perspektive, smatrala sastavnim dijelom kolektivnoga identiteta zajednice. U romanu se spominje mnoštvo stanovnika Višegrada s različitim individualnim karakteristikama pomoću kojih se prikazuje neposredno okruženje glavnoga lika, ali i šira društvena slika grada Višegrada i sela Veletova, čime se u romanu nastoji prenijeti slika o multietničkome gradu i raznolikosti. Čak i oni susjedi koji nisu preciznije karakterizirani, istodobno simboliziraju i heterogenost i zajedništvo na jednome prostoru. Oni su primjer drugosti koja je postojala u Jugoslaviji i koja se prije rata smatrala komplementarnošću, ali je za vrijeme rata ona postala nepremostiva suprotnost (Velikonja 2017: 488). Usto, o događajima i o tim se stanovnicima pripovijeda i iz različitih gledišta, iz vizure različitih likova u isprepletenim fragmentima koji se međusobno nadopunjuju. Višeglasje i višestrukost gledišta se javlja kao rezultat subjektivnosti likova, ali i višestrukosti možebitnih percepcija i tumačenja stvarnosti. Višeglasje je, prema Mecklenburgu, interkulturni aspekt književnosti, baš kao i poigravanje s identitetima, kako pojedinačnim, tako i kolektivnim, te s prikazima sebe i drugih, stvarnim i zamišljenim svjetovima (Mecklenburg 2009: 24.).

Zbog sukoba i rata, vlastita imena dobivaju novo značenje. Za vojnike ona postaju odlučujuća odrednica diferencijacije između vlastitoga i tuđega, a zbog toga se imena počinju dijeliti na pogrešna i ispravna, što je primjer političkih manipulacija koje koriste propagandu temeljenu na pojednostavljenim i generaliziranim etničkim karakteristikama drugosti kako bi se potaknule podjele među etničkim grupama (usp. Balorda 2020: 256). Ovakav pogled na vlastito i tuđe dovodi do paradoksalne situacije u kojoj stanovnici odjednom imaju pogrešna imena te nakon dolaska vojnika odjednom nisu gledani kao individue, nego kao homogena masa “pogrešnih” zbog čega ih se odvođa i ubija. To potvrđuje i Asija čije su roditelje također odveli, svjedočanstvo je to koje ukazuje na etničko čišćenje: „Jesi li kod vojnika vidio moju mamu i moga tatu? Jesu li se mama i tata možda vratili s glupim vojnicima? Oni su ih odveli jer imaju pogrešno ime” (Stanišić 2013: 109). U romanu se, uz Asiju, pojavljuju i drugi mještani koji sa sela dolaze u grad zbog užasa koje su preživjeli, a u Višegradu ih dobro prihvaćaju, zbog čega se može utvrditi da su vojnici primarno ti koji vrše podjele među stanovništvom. Kada se skrivaju od vojnika, Aleksandar Asiji nadjene bakino ime. Iz toga se

vidi da protagonist aktivno osvještava činjenicu da je, u ovome kontekstu, jedna strana njegove obitelji vojnicima pogrešna, a druga ispravna:

Čujem – i čujem korake koji se približavaju. Čujem teške čizme i znam da moje ime nije pogrešno. I mada se vojnik sa žutom bradom smješka, mada ne zaudara po znoju i rakiji kao ostali, mada on samo želi da se vratimo u stubište, viknem mu: Zovem se Aleksandar, a ovo, ovo je moja sestra Katarina, ovo je Katarina, samo moja sestra Katarina! (Stanišić 2013: 110)

Protagonist svjesno mijenja Asijino ime u bakino kako bi je zaštitio u očajničkome pokušaju da se izbjegne identifikacija i potencijalna opasnost, ali pritom kompromitira svoj identitet odlučujući se za stranu. Ratni sukobi i binarne podjele na vlastito i tuđe utječu na hibridni identitet protagonista, posebno zbog činjenice što je on iz etnički miješanoga braka. Ratne podjele koje nameću binarne identitete kompliciraju njegov osjećaj pripadnosti i sigurnosti. To ga mijenja i oblikuje njegov pogled na svijet i vlastito mjesto u njemu, te zbog toga do odrasle dobi neprestano traži pripadnost i odgovore.

Unatoč tomu što rat nameće binarne podjele, višeglasje i višestrukost gledišta u romanu odražavaju otvoreniji pristup sjećanju i objektivniji pristup pripovijedanju o ratnim istinama te se time nastoji izbjeći upadanje u dihotomiju *mi* i *oni*. U romanu se problematiziraju čvrste kategorije identiteta i površna, jednostrana tumačenja rata, što odgovara tendencijama interkulture književnosti. Roman kritički preispituje povijest i raspad Jugoslavije te pruža raznovrsne, nejednodimenzionalne slike prošlosti. U tome kontekstu, jedan od značajnijih primjera davanja glasa drugome jest situacija u kojoj jedan od vojnika koji su okupirali Višegrad dobiva glas. Premda je prethodno silovao susjedu Amelu, vojnik se prisjeća kako je izgubio svoju djevojku Eminu, dakle, u romanu je omogućeno i počinitelju zločina da svjedoči iz svoga gledišta, čime je ocrtna složenost i moralna nejednodimenzionalnost ratnih iskustava.

6.1.2 Interkulturalni susreti

Obitelj zbog rata bježi u Njemačku i tim je odlaskom iz Višegrada narušena linearnost pripovijedanja. Rat je uzrokovao kaos i fragmentarnost, što se odrazilo na pripovijedanje i identitet. S raspadom Aleksandrova identiteta zbog traumatičnoga iskustva, raspada se i forma narativa te se prelazi u epistolarnu formu, što je „moment hibridizacije narativnoga teksta” (Beganović 2009: 311). Potom, javljaju se istine koje si međusobno proturječe, ubacuju se labavo povezani kratki umetci, dolazi do konstrukcije diskontinuiranih sjećanja koja se pripovijedaju iznova iz novoga gledišta. Time kao da se pokušava neprestano dekonstruirati i rekonstruirati identitet. Aleksandar u Njemačkoj i sâm spoznaje da je rastrgan. Piše pisma

Asiji te kaže: „Asija, ne sjećam se breza. Imam osjećaj da je jedan Aleksandar ostao u Višegradu i u Veletovu i na Drini, a drugi Aleksandar živi u Essenu i razmišlja o tomu da ipak ode pecati na Ruhr” (Stanišić 2013: 136). Njegova konstatacija odraz je višestrukosti, ali i krize njegova identiteta.

Tijekom boravka u Njemačkoj i kasnije tijekom posjeta Sarajevu, Aleksandar je u stalnoj potrazi za Asijom. Prvo pismo Asiji prikazuje njegovo iskustvo prilagodbe i suočavanje s izazovima nakon dolaska u Njemačku, ali istodobno ukazuje i na interkulturalne razlike koje oblikuju njegovu svakodnevicu. Jezik je pritom u prvome planu i protagonistov napor da nauči prvih deset stranica rječnika prije odlaska u ured za prijavu boravka pokazuje njegovu želju da se uklopi i prevlada jezičnu barijeru. To je i primjer pokušaja kulturne mimikrije, površnoga prilagođavanja doseljenika novoj okolini kako bi se izbjegla stigmatizacija (usp. Bhabha 1994: 86). Ističe se njegova svijest o važnosti jezika u novoj sredini, ali i strah od marginalizacije ako ostane, kako sâm kaže, „gluhonijem kao nena Fatima“ (Stanišić 2013: 131). Međutim, protagonistu je u početku u Njemačkoj ograničena interakcija s lokalnim stanovništvom zbog čega mu je otežana i integracija, naime, u njegovu dijelu grada žive gotovo jedino Turci, a on živi u zgradi s drugim obiteljima iz Bosne.

U jednome od narednih pisama Asiji postaje jasno da se protagonist bori s pitanjem vlastita identiteta. Kada ga u Njemačkoj pitaju odakle je, protagonist se suočava s dilemom zbog raspada zemlje iz koje dolazi, što dodatno komplicira njegov osjećaj pripadnosti i identiteta. Lacko Vidulić (2007: 2) ističe, kada se osvrće na raspad Jugoslavije, da su sveobuhvatne promjene u životnome okruženju dovele do manje ili više traumatičnih promjena pojedinih aspekata osobnoga identiteta, poput etničke pripadnosti. U primjeru ovoga protagonista, to je vidljivo po njegovoj reakciji i mislima kada je suočen s pitanjem porijekla: „Kad me pitaju odakle sam, kažem da je to teško pitanje jer dolazim iz zemlje koja ondje gdje sam ja živio više ne postoji. Ovdje nas zovu Jugosi, i Mađare ili Bugare zovu Jugosi, tako je svima jednostavnije” (Stanišić 2013: 135). Aleksandrova izjava da dolazi iz zemlje koja više ne postoji ukazuje na osjećaj gubitka i dezorijentacije, što odražava političku situaciju nakon raspada Jugoslavije koja je dovela do promjene granica i stvaranja novih nacionalnih identiteta. U Njemačkoj, protagonist i svi drugi doseljenici iz bivše Jugoslavije, ali i Mađari ili Bugari, nazivaju se istim imenom, oni su *Jugosi*. Ova simplifikacija ukazuje na stereotipizaciju, različite se kulturne i etničke skupine homogeniziraju i svode na jednu zajedničku kategoriju, a takav naziv nosi neprestanu konotaciju drugosti. Aleksandar je

istodobno svjestan kako je identitet konstruiran i rekonstruiran u različitim kontekstima. U zemlji u kojoj sada živi, njegov identitet se percipira iz perspektive izbjeglištva.

Pismo Asiji iz 1999. godine potvrđuje da se protagonist prilagodio životu u Njemačkoj. On prepričava kako zna uvjeriti naciste da je iz Bavarske, čime ponovno aludira na sposobnost mimikrije, on svjesno preuzima kulturna obilježja koja su mu strana kako bi se bolje uklopio, a to mu sada i mnogo bolje uspijeva. U pismu je naglašena njegova prilagodljivost, a istodobno je jasno da zadržava osjećaj distance prema novomu identitetu koji preuzima, naime, protagonist ističe da navija za pet različitih reprezentacija, iz čega je očigledna njegova zamršena višestruka pripadnost i rastrganost među različitim identitetima. Time je izražena njegova dinamičnost i nemogućnost da se veže za jedan identitet strogih granica. Frustriran je kada ga nazivaju „uspješnim primjerom integracije” (Stanišić 2013: 150), što ukazuje na unutarnji sukob. Iako se izvana može činiti da se dobro prilagodio, on se iznutra doima rastrganim te takvo etiketiranje u njegovim očima možebitno umanjuje složenost njegova identiteta i iskustva.

Aleksandrova hibridnost najviše dolazi do izražaja u posljednjemu dijelu romana, 2002. godine kada u Višegradu posjećuje prijateljicu iz djetinjstva Mariju i njezinu majku koje su također živjele u Njemačkoj. Pri ovome se susretu protagonist najviše uklapa u okolinu, vjerojatno zbog toga što su odmah započeli komunikaciju na njemačkome:

Uđi, Aleks! dovikuje na njemačkom. Lonci klapaju, ulje cvrči. Dobro izgledaš, dovikuje ona, tvoja te baka najavila. Hoćeš vidjeti Mariju? Dolje je.
Da, htio sam je pozdraviti, uzvraćam na njemačkom, laknulo mi je zbog nekomplikirana susreta.
(Ibid, 278)

Susret s Marijom i njezinom majkom odražava njihovu kulturnu hibridnost i identitetsku složenost u postmigracijskome kontekstu. Prepričavaju si većinom zgode o životu u Njemačkoj. Interakcija im je mnogo lakša nego s drugima koji su za vrijeme rata ostali u Višegradu jer su iskustva migracije i prilagodbe oblikovala njihov identitet na način da se u konačnici mnogo razlikuju od ljudi iz svoga inicijalnog okruženja. Međutim, njihova hibridnost nije samo rezultat vanjskih okolnosti, nego i aktivnoga pregovaranja i preispitivanja identiteta u odnosu na promjenjive kulturne i društvene okvire.

Za razliku od Aleksandra, njegovi se roditelji nisu ni pokušali integrirati u njemačko društvo. Jedino se prilagodila povučena nena Fatima iz čijih se kratkih zapisa u jednome dijelu romana saznaje da se silno želi odvojiti od nametnutih tradicionalnih uloga. Nakon smrti supruga, a posebno u Njemačkoj, nena se oslobađa i mijenja svoj život. Po dolasku u

Njemačku, ne saznaje se mnogo o roditeljima, ali se dobiva jasna slika o njihovoj lošoj prilagodbi. Nova svakodnevica im je obilježena teškim radom i ekonomskim izazovima. Kao i mnoge izbjeglice, rade na marginama društva, suočavaju se s prisilnim selidbama. Roditelji su nakon nekoga vremena provedenoga u Essenu bili i prisiljeni napustiti Njemačku, ali umjesto da se vrate u Bosnu i Hercegovinu, odabrali su život u Sjedinjenim Američkim Državama gdje su se dobro prilagodili, baš poput roditelja iz romana *Porijeklo*. Nakon njihova odlaska, Aleksandar počinje promišljati o tome odnosu. Naime, odnos između Aleksandra i njegovih roditelja nije bio blizak ni prije ni nakon njihove emigracije: „S ocem sam ovdje toliko rijetko razgovarao da bih se katkad iznenadio kad sam čuo da izgovara moje ime.” (Stanišić 2013: 148). Iz perspektive iz koje piše u već odraslijoj dobi, Aleksandar priznaje da nije sudjelovao u njihovom procesu prilagodbe na novo okruženje. Tada ih se sramio, a sada iz odrasle perspektive mu se zbog toga javlja krivnja:

Cijelo to vrijeme uopće se nisam trudio raspitati se ili barem pitati što moji roditelji misle ili što žele ili kako ja mogu pomoći da nam ovdje bude bolje. Bilo mi je neugodno ići s njima na razgovore za posao, bilo mi je neugodno prevoditi pitanje koje bi im postavili: Koliko je dobar vaš njemački? (Ibid, 148)

Jasno je da je Aleksandar svjestan propuštenih prilika za uspostavljanje bliskijega odnosa s roditeljima, a pokazuje i žaljenje zbog nedostatka vlastita angažmana. U dolaznoj su se kulturi obiteljski odnosi dodatno pokvarili zbog nemogućnosti roditelja da se prilagode u novoj zemlji. Sa sličnom se krivnjom zbog obiteljskih odnosa suočava i protagonist u *Porijeklu*.

6.1.3 Trauma i bijeg

Razlog otežane prilagodbe roditelja i teške situacije u kojoj su se našli u Njemačkoj su posljedice traume i traumatičnoga bijega. Nakon što je rat započeo i nakon što su svi neko vrijeme proveli u podrumu, stric Bora je sa strinom i kćeri pobjegao u Njemačku preko noći. Protagonistova obitelj isto tako naglo bježi, majka Aleksandru odjednom najavljuje da odlaze na nekoliko dana. Njihov je odlazak obilježen kaosom, naime, vani vojnici žele ubiti konja, a oni se užurbano pakiraju. Scena s konjem, u kojoj vojnici brutalno pokušavaju baciti životinju s mosta, simbolizira apsurdnu okrutnost rata. Konj Karfiola jest metafora za nevine žrtve rata i besmisleno nasilje koje taj rat donosi. Sličnom događaju protagonist je već svjedočio i kada su vojnici na obali Drine pucali na psa, a on nije mogao razumjeti zašto. Protagonist crta „tri posljednje slike nedovršenoga” (Ibid, 123). Njih sve skriva iza bakinoga ormara, a kada se kao mladić vrati u Višegrad, upravo te slike želi dovršiti. Bijeg ih vodi kroz Srbiju:

Na granici sa Srbijom zaustavili su nas. Vojnik s krivim nosom pitao je imamo li oružje u autu. Otac je rekao: Da, benzin i šibice. Obojica su se nasmijala i pustila nas da nastavimo dalje. Nije mi bilo jasno što je tu smiješno, a moja je majka rekla: Ja sam oružje koje traže. Pitao sam: Zašto putujemo u ruke neprijatelju? i morao sam obećati da sljedećih deset godina više neću postavljati nikakva pitanja. (Stanišić 2013: 127)

Aleksandrovi roditelji su u miješanome braku, a sada pokušavaju ući u Srbiju koja je ovdje smatrana agresorom. U kontekstu rata u Bosni i Hercegovini, muslimanski identitet često je bio metom progona i nasilja, te ovaj trenutak na granici sa Srbijom otkriva kako majčin identitet predstavlja stvarnu prijetnju u kontekstu rata. Slična je situacija i u romanu *Porijeklo*, gdje je majčin identitet također uzrok bijega. Protagonist se pita zašto bježe neprijatelju u ruke, a tamo na televiziji zbunjen gleda vijesti o Višegradu iz druge perspektive: „Višegrad je odmah bio na televiziji, ovdje su agresori oni koji su na našoj televiziji bili branitelji, a grad nije pao, već je oslobođen, jer nije junak nego luđak htio raznijeti branu” (Ibid, 128). Na granici Aleksandar osjeća strah zbog majčina imena, baš kako se osjećao i zbog Asijinoga. Protagonist, kada se kao mladić vrati u Višegrad, pred policajcem osjeti strah kada ga ovaj upita za majku:

Trebao sam odmah reći da. Trebao sam njezino ime odmah ponoviti, čvrstim glasom, trebao sam lijepo arapsko ime svoje majke ponosno potvrditi i objasniti Pokoru da to ime znači brod ili proljeće ili užitak. I trebao sam Pokoru u lice reći da je sramota što ubojice u ovoj zemlji ne samo da slobodno hodaju okolo, već i nose policijsku uniformu. (Ibid, 277)

Jasno je kako su i mnogo godina nakon rata podjele i dalje prisutne, a traume neprerađene, a identitet protagonista njima je trajno obilježen. Njegova je unutarnja borba prikazana je željom da ponosno potvrdi majčino ime i osudi nepravednost sustava, ali istodobno pritom osjeća i strah. Ova situacija odražava koncept koji Cathy Caruth (prema Balaev 2008: 151–152) razmatra u svojim istraživanjima o traumi, naime, prema njoj traumatsko iskustvo nije samo osobno, nego djeluje kao da je zarazno, prenosi se s pojedinaca i s generacije na generaciju. U romanu *Porijeklo*, protagonist također nosi teret majčine traume.

Iako su roditelji bijegom pokušali sina zaštititi od surove stvarnosti, on je u ratnome Višegradu ipak proveo dovoljno vremena da doživi strahote rata okružen tenkovima i vojnicima. Međutim, o ratnoj se traumi direktno najdublje saznaje od Asije i Zorana. Asijina tuga zbog gubitka bliskih joj ljudi te njezino svjedočenje o njihovim smrtima i nad njima počinjenim zločinima oblikuje protagonistovu percepciju o ratnoj surovosti. Pomoću lika Asije je naglašena individualna patnja, ali su istodobno oslikana i kolektivna stradanja. Zoran je isto tako simbol i individualne patnje te kolektivnih stradanja, ali je on posebno značajan jer se od njega u romanu dobivaju informacije o razmjerima ratnih užasa koje je Aleksandar uspio izbjeći. Epizode koje opisuju Zoranovo životno ugrožavajuće i duboko traumatično

iskustvo ekstremnoga nasilja u ovome romanu odražavaju ono što Aleida Assmann (2014: 93) u okviru tumačenja sjećanja opisuje kao traumu, dakle, nasilni događaji koji ostavljaju dugotrajne psihološke posljedice.

Upravo se na Zoranovu primjeru vidi i posljedica ratne traume u odrasloj dobi. Nakon što Zorana Aleksandar u posljednjemu dijelu romana ponovno sretne u Višegradu, uvidi da postoji veliki sraz između Zoranova iskustva i njegova. Zoran ostaje u Višegradu tijekom rata, a protagonistova su sjećanja na rodno mjesto idealizirana. Zoran u razgovoru s protagonistom osjeća potrebu da mu skrene pažnju na stvarnost: „Osvrni se oko sebe, Aleksa! Osvrni se, molim te, oko sebe. Poznaješ li ovdje ikoga? Pa ni mene ne poznaješ! Stranac si, Aleksandre!” (Stanišić 2013: 273). Ovim riječima Zoran naglašava koliko je sve promijenjeno i koliko je protagonist, zbog svoje odsutnosti, sada otuđen od mjesta i ljudi koje je nekada poznao. Zoran upozorenjem protagonistu da bude sretan što je stranac ističe težinu iskustava i traume koju su pretrpjeli oni koji su ostali. Protagonistov odgovor: „Samo želim svoje sjećanje usporediti s ovim sada” (Ibid, 273), potvrđuje želju za povezivanjem prošlosti i sadašnjosti, ali pokazuje i njegovu dječju naivnost i nerazumijevanje razmjera stvarnih stradanja i promjena. Zoranova frustracija očiti je rezultat kolektivne traume s kojom su suočeni oni koji ostaju, dok protagonist nastoji razumjeti i povezati se s prošlošću na svoj način, ali se pritom doima kao da banalizira situaciju. Zoranov komentar poljuljao je njegovu naivnost i poimanje identiteta, odnosno, protagonistov pokušaj poimanja čvršćega i manje fragmentarnoga, stabilnijega identiteta.

Protagonist se vratio u Bosnu i Hercegovinu kao mladić kako bi posjetio baku Katarinu i nadopunio vlastita sjećanja i suočio se s njima, dovršio slike koje je započeo prije bijega. No zbog iskustva bijega i traume, teško mu je ponovno pronaći te svoje korijene za kojima traga. U ovome se posljednjemu dijelu romana Aleksandrove priče više otkrivaju kao procesi potrage i nestabilnosti nego kao procesi sazrijevanja. To potvrđuje i Vladimir Biti koji smatra da Stanišić u ovome romanu preokreće teleološki narativni obrazac klasičnoga romana o odgoju, njem. Bildungsroman. Naime, umjesto da priču vodi od junakove naivne i idealističke mladosti do zrele i promišljene odrasle dobi, on mijenja tu uobičajenu progresiju, usmjeravajući je prema fragmentarnim pričama o pripovjedačevu sazrijevanju i životima ljudi koji ga okružuju (usp. Biti 2016: 52). Daniela Finzi nadovezuje se na ovu ideju, ističući da Aleksandrovo osciliranje između sadašnjega trenutka prisjećanja i prošlih iskustava ukazuje na to da su sjećanja, kao što je Maurice Halbwachs istaknuo, uvijek rekonstrukcije prošlosti vezane uz sadašnjost. Prema Finzi, sjećanja imaju moć ne samo izgraditi, već i destabilizirati

identitet (usp. Finzi 2008: 250–251). Ova analiza se nadovezuje na Bitijevu tvrdnju, jer upravo ta nestabilnost sjećanja i identiteta doprinosi fragmentarnosti narativa i razbija linearnu progresiju tipičnu za klasične bildungsromane. Dakle, Stanišićev roman ne prati klasičnu putanju sazrijevanja, već preispituje stabilnost identiteta neprestanim rekonstruiranjem prošlosti. Kako navodi Biti, zbog traumatske i nerazriješene prošlosti, protagonist je onemogućen spojiti fragmente na racionalan način (usp. Biti 2016: 52). To je vidljivo kada protagonist popisima te posjećivanjem ljudi i mjesta s popisa pokušava rekonstruirati djeliće svoje prošlosti, istodobno opterećen krivnjom, ali i toliko svjestan varljive prirode sjećanja da se pita što je uopće stvarno. Protagonistovo iskustvo života u multietničkoj državi, susreti s različitim etničkim skupinama i miješano obiteljsko porijeklo oblikuju identitet koji se opire jednostavnom definiranju i smještanju u bilo kakve zatvorene okvire. Heterogenost sjećanja u ovome romanu istovjetna je heterogenosti identiteta, a roman je mjesto gdje se identitet istražuje u stalnome procesu promjena.

6.1.4 Višejezičnost

Protagonistova kreativnost u uporabi jezika nije vidljiva samo u njemačkome originalu zbog inojezičnih umetaka, nego je vidljiva čak i u prijevodu romana na hrvatski. Tako, primjerice, protagonist u školi dobiva zadatak da napiše sastavak na temu grada Essena u koji je doselio, no on namjerno odluči pisati o onome što voli jesti. Naime, Essen je grad, ali i imenica koja na njemačkom označuje jelo, stoga on odabire pisanje o bureku. Protagonist je svjestan dvostrukoga značenja riječi, ali namjerno piše o bureku jer, kako kaže, ne voli grad Essen.

U njemačkome se originalu javljaju mnoge zanimljive jezične situacije. Roman je višejezičan i česti su umetci iz tzv. BHS jezika¹¹. Ovdje se, naime, upotrebljava pojam BHS kao skupni naziv za umetke u njemačkome, jer jezik protagonista nigdje nije jasnije opisan i imenovan, osim vezano uz nastavu srpskohrvatskoga jezika u školi koju Aleksandar pohađa. Međutim, on sâm svoj jezik ne naziva nijednim konkretnim nazivom, za razliku od romana *Porijeklo* gdje protagonist svoj jezik naziva srpskohrvatskim. Ti umetci materinskoga jezika su vrlo zanimljivi jer se u originalu izbjegava prijevod na njemački.

Na primjer, na već spomenutoj oproštajnoj zabavi u Veletovu za strica Mikija koji odlazi u rat, pradjed, kako bi se suprotstavio Kamenku, pjeva pjesmu o lijepoj Emini koja

¹¹ Autorica rada ovdje se koristi kraticom BHS jezici kojom označava umetke u njemačkome. Kratica se odnosi na bosanski, hrvatski i srpski jezik jer se u romanu ne definira naziv za umetke materinskoga jezika u njemačkome. Ti su navedeni jezici srednjojužnoslavenski štokavski idiomi.

nijednim svojim dijelom nije prevedena na njemački (usp. Stanišić 2008: 50, 51). Čitatelju koji ne razumije BHS jezike, situacija je olakšana Aleksandrovim opisivanjem događaja i kratkim referencama na sadržaj pjesme. Čitatelju koji ne poznaje jezik i kulturu ipak izmiče puni sadržaj teksta, a time i puni kontekst sevdalinke. Također nije prevedena ni pjesma vojnika koji su zauzeli Višegrad te je i ta pjesma u njemačkome originalu umetnuta na BHS jeziku, ali su u tome odlomku umetnuti i uzvici „joooj!” na nekoliko mjesta (Ibid, 119, 120).

Isto tako kada se govori o susjedima, naziva ih se čika – primjerice Čika Milenko (Ibid, 91), Čika Sead ili Čika Hasan (Ibid, 103), što se ne prevodi, no te su imenice uvijek napisane velikim početnim slovom kao i ostale njemačke imenice. No ponešto je drugačije kada pripovjedač govori o turcizmima u materinskome jeziku. Tada on nabraja i navodnicima označava riječi *jastuk*, *jorgan* i *čaršaf* te ih potom odmah i prevodi na njemački (Ibid, 187). Potom, neke druge riječi na njemački ne prevodi jer za njih prijevoda jednostavno nema, tako da *vukojebina* ostaje na materinskome jeziku. Neke germanizme piše onako kako se fonetski pišu u BHS jezicima, recimo, *špajz*, a s drugim se njemačkim riječima pak poigrava, recimo kod pojmova „Klugschajsa und Kommunistenschwajn” gdje kombinira fonetsko pisanje diftonga, ali za razliku od špajza, ovdje ostavlja njemački zapis “sch” za fonem “š”.

U romanu je vidljivo i poigravanje drugim izrazima tipičnima za BHS jezike. Tako na nekim mjestima izraze direktno prevodi na njemački, a oni kao takvi u njemačkom ne postoje i zbog toga djeluju začudno. To su recimo sintagma „meine Sonne” koju upotrebljava baka i koja je doslovni prijevod uvriježene sintagme „sunce moje” ili pak neke psovke, kao što je npr. „fick die Sonne”.

Vidljivo je i miješanje drugih idioma u romanu. Recimo, Zoran, koji je opsjednut Austrijom i Austrijankama, upotrebljava austricizme: „Grissgott, kiss die Hand, scheene Frau” (Ibid, 58). Zanimljivo je da se povremeno prepliće i engleski jezik, tako se recimo u sintagmi nađu zajedno „Mothermade Čevapčići” (Ibid, 153).

Može se zaključiti da se u romanu protagonist jezikom, ali i identitetski, kreće između dva kulturna polja. Korištenjem oba jezika naglašava se i sposobnost, ali i nužnost kretanja između oba prostora. Pripadnost i bliskost s jednim kulturnim ili jezičnim prostorom nikako ne isključuje mogućnost pripadanja i drugomu. Ispričana je bosanska priča na njemački način i iz toga je jasna hibridnost protagonistova identiteta, što potvrđuje i jezična hibridnost prikazane priče.

6.2 Saša Stanišić – *Porijeklo*

Roman *Porijeklo* treći je roman Saše Stanišića objavljen 2019. godine. Roman je sastavljen od fragmenata koji tek na početku djeluju nepovezano, ali se postupno, s napredovanjem radnje, približavaju, spajaju i povezuju. Glavna narativna linija prati djetinjstvo i mladost pripovjedača. Ta su poglavlja analepse, neka su vezana uz topos Višegrada te razdoblje prije raspada Jugoslavije, a neka uz topos Heidelberga kamo obitelj bježi zbog rata i u kojima je centralni motiv prilagodba u novoj sredini. Druga narativna linija pruža cijelome romanu svojevrsan okvir i tiče se povratka protagonista u Bosnu i Hercegovinu, susreta s bakom i suočavanja s porijeklom. Fragmenti koji se odnose na radnje iz djetinjstva i mladosti pisani su naizmjenično u sadašnjemu i prošleme vremenu. U prezentu se isto tako nerijetko javlja *ja* koje piše u 2018. godini, a u prezentu su također pisane i epizode u toj istoj godini u kojima je u središtu baka Kristina i njezina demencija. Ona se nalazi u Višegradu, dok *ja* koje piše je u Višegradu, Zürichu, Splitu i Hamburgu. Povremeno su ubačeni i umetci obiteljske povijesti, riječ je o fragmentima koji se vremenski protežu čak do mladosti pripovjedačevih pradjedova i prabaka. Njih se može shvatiti, pripovjedačevim riječima, kao „[...] prazno mjesto u mom sjećanju, ispunjeno tuđim anegdotama i mojim vlastitim izmišljanjima” (Stanišić 2020: 88). Pripovjedač u prvome licu se pojavljuje na više pripovjednih i više vremenskih razina koje se međusobno uvjetuju i nadopunjuju. Za razliku od romana *Kako vojnik popravlja gramofon*, pripovjedač je u ovome romanu mnogo zreliji i djetinji ton posve izostaje. Nadalje, kako smatra Lovrić kada uspoređuje ta dva romana, pripovijedanje u *Porijeklu* u prvome licu pokazuje veću distancu i objektivnost u prikazu pripovjedačeva života, čime je i ostvaren i dojam jače autentičnosti (usp. Lovrić 2022: 485). Lovrić roman interpretira kao autobiografiju, pa se u analizi romana prvenstveno oslanja na autorove intervjuje i izjave o njemu samome te ih potom primjenjuje na roman, izjednačavajući pritom protagonista, pripovjedača i autora.

Skokovi u radnji, a time i iz jedne vremenske linije u drugu, glavno su obilježje strukture ovoga romana, no umetnuti datumi i imenovani toposi pomažu pri povezivanju fragmenata u cjelinu. Pripovijeda se o razdoblju između 1975. do 2018. godine s izuzetkom umetaka koji prate obiteljsku povijest. Za razliku od jasno definiranih i u prošlost smještenih priča, anegdota ili crtica, umetci koji prate *ja* koji piše u prezentu se pomiču unaprijed i unatrag tijekom 2018. godine, čak i unutar samih poglavlja, a tek posljednji dio romana prije epiloga je kronološki uređen. Pripovjedač te tematske, vremenske i prostorne skokove i

eksplicitno najavljuje u metalepsama, a osim što unaprijed najavljuje fragmentarnu strukturu pripovijesti, najavljuje i epilog izrađen po principu biranja vlastite avanture koji ostavlja mogućnost da čitatelj sâm kroji završetak priče (Stanišić 2020: 31).

6.2.1 Intrakulturne razlike

Protagonist se smatrao Jugoslavenom, što je za njega već po sebi hibridni pojam koji označava onoga komu pravo na samoodređenje znači više od krvnih zrnaca i tuđega određenja (Ibid, 12). Jugoslavenstvo je za njega inkluzivan pojam, no u kontekstu raspada Jugoslavije i prestankom njezina postojanja, mijenja se i protagonistova percepcija vlastita identiteta:

Ovako stvari stoje: zemlja u kojoj sam rođen više ne postoji. Dok je još postojala, smatrao sam se Jugoslavenom. Kao i moji roditelji, koji su potjecali iz srpske (otac), odnosno bosanske muslimanske obitelji (majka). Bio sam dijete multietničke države, plod i očitovanje dvoje ljudi koji su se voljeli i koje je jugoslavenski melting pot oslobodio okova različitih vjera i porijekla. (Ibid, 12)

O svojoj krvi, koju naziva pomiješanom, tek počinje promišljati zbog raspada Jugoslavije. To je razdoblje koje je u ovome romanu odlikovano nestabilnošću, a upravo razvojne faze djetinjstva i adolescencije u kojima se nalazi protagonist, prema Eriksonu (1966) su karakterizirane pojačanom potragom za osjećajem kontinuiteta i pripadnosti. Lacko Vidulić (2007: 2) u kontekstu raspada Jugoslavije smatra da rat, političke i gospodarske promjene sustava destabiliziraju životni kontekst i time izazivaju napore u oblikovanju individualne biografije, odnosno oblikovanju osobnoga identiteta. To je vidljivo na protagonistovom preispitivanju njegova vlastita jugoslavenskog identiteta u kontekstu društvenih i političkih promjena i nepostojanja zemlje s kojom se identificirao. Slično kao i u romanu *Kako vojnik popravlja gramofon*, razlike unutar zemlje protagonistu postaju očitije kada krenu napetosti jer je „[l]jepilo multietničke ideje popustilo [...] pod rušilačkim potencijalom nacionalizama” (Stanišić 2020: 82).

Pripovjedač u romanu iznosi činjenice koje je saznao i naučio vjerojatno tek nakon što je doživio ispričanu priču, činjenice koje se nerijetko tiču rata, ratnih konstelacija, opservacija vezano uz sukobe, konkretnih podataka i žrtava stradanja: „Ono što sam nekad osjećao izmiješano je s onim što o tom mjestu znam” (Ibid, 170). Kako Lacko Vidulić (usp. 2007: 2) naglašava, sveobuhvatne promjene u životnoj stvarnosti utječu i na pojedine aspekte osobnoga identiteta, ali dovode i do rekontekstualizacije značajnih slojeva sjećanja. To je u ovome romanu vidljivo u protagonistovim promišljanjima o sjećanjima koja su pomiješana s informacijama koje je kasnio saznao. Pritom je u tome kontekstu jasno da je u romanu u tim

fragmentima riječ o *ja* koje piše jer doživljajno *ja* u vrijeme raspada Jugoslavije nije mnogo razumjelo:

Nisam sve razumio. Na primjer, nisam razumio *memorandum*. Razumio sam *velika kriza*, ali ne i kakva je kriza bila. Riječ *genocid* znao sam iz škole, ali ovdje se nije radilo o Jasenovcu, već o Kosovu. *Protest* i *mitinge* razumio sam napola, a pretpostavljao sam i što bi *zabrana okupljanja* mogla biti. Samo nisam razumio zašto su mitinzi i okupljanje zabranjeni, i je li to po očevu mišljenju dobro ili loše. *Nerede* sam razumio. (Stanišić 2020: 34 – 35)

Protagonist je, baš poput Aleksandra u romanu *Kako vojnik popravlja gramofon* imao: „Jugoslaviju. Ali ne zadugo. Socijalizam je zakunjao, nacionalizam se probudio. Zastave, svatko svoju, na vjetru, a u glavi pitanje: Šta si?“ (Ibid, 10). Upravo se to pitanje pojavilo u školi kada je jedan od protagonistovih prijatelja ušao u razred, na nastavnički stol stavio papir i zahtijevao da se svi upišu pod jedan od tri stupca, svi su se trebali izjasniti jesu li Musliman, Srbin ili Hrvat. Neka su se od djece odmah rasporedila u stupce, neki su otvorili rubriku *Ne znam* te se upisali u novu kategoriju, a neki su otvorili kategoriju *Jugoslaven* i tako se odredili. Ne saznaje se kamo se svrstao protagonist jer prije no što se uspije upisati, dolazi do svađe u razredu. Ta je svađa metonimija za zbivanja u Jugoslaviji netom prije raspada, jer odjednom, „[s]vako je porijeklo moglo biti pogrešno“ (Ibid, 84). U poglavlju *Smrt fašizmu, sloboda narodu* protagonist pojašnjava svoj pogled na situaciju iz odrasle perspektive, kako su težnje za odcjepljenjem bile „pojačane nacionalnim netrpeljivostima“ (Ibid, 82). Opisuje kako su se u diskursu političkih vođa, a potom i među samim narodom počele stvarati razlike i opreke *mi* i *oni*. Balorda (2020: 252) smatra da upravo ta opreka i definira etničku granicu između skupina istoga porijekla, riječ je o propagandi temeljenoj na pojednostavljenim i generaliziranim etničkim karakteristikama drugosti kako bi se potaknule podjele među etničkim grupama. Drugost koja je postojala unutar Jugoslavije i koja se prije njezinoga raspada smatrala komplementarnošću, postala je nepremostiva suprotnost (Velikonja 2017: 488). Nacionalni i kulturni integritet je odjednom bio ugrožen i trebalo ga je braniti, trebalo je dokazati rasne, vjerske ili moralne nadmoći da se legitimiraju teritorijalne pretenzije. Kako smatra Musabegović, nacionalizmi na prostoru Bosne i Hercegovine, a tako i na prostoru cijele bivše Jugoslavije su slijedili slične modele i poticali zajedništvo s pomoću kulta žrtve, straha od drugih te bojazni da će vlastita nacija postati manjina, ali i uvjerenjem da su svi drugi nacionalizmi zlonamjerni osim vlastitoga (Musabegović 2023: 9). Pripovjedaču u romanu je apsurdno kako se to može odvijati na Balkanu, mjestu gdje cijelom poviješću narodi kohabitiraju, gdje se kulture dodiruju i miješaju, gdje su svi svojevrsni hibridi zbog specifične povijesne i geopolitičke situacije.

Kao i u romanu *Kako vojnik popravlja gramofon*, protagonist ovoga romana prvenstveno zbog svoje majke i njezine strane obitelji poblize doživljava izazove s kojima su se suočavali pripadnici muslimanske etničke skupine. Majčini problemi nisu počeli tek za vrijeme raspada Jugoslavije, nego su se tada tek intenzivirali. Ona je studirala politologiju u Sarajevu, učila, imala dobre ocjene, „[p]revladala je prepreke svoga socijalnog porijekla” (Stanišić 2020: 102). Roditelji joj nisu bili imućni, jedina je iz obitelji koja je studirala:

Ali etničko porijeklo pratilo ju je zbog njezina arapskog imena poput uporne glasine. Bilo je mrlja u očima novih ustanovitelja, mrlja koja se ne briše ambicijom, obrazovanjem niti umijećem. *Religija je uzdah potlačenog stvorenja, kao što je i duh prilika.* (Ibid, 103)

Kada započinju sukobi, obitelj s majčine strane se nađe na meti policije i vojske, a o diskriminaciji muslimanskoga stanovništva jasno svjedoči i činjenica da „[n]ekoliko mjeseci poslije u nekim je gradovima Muslimanima naređeno da nose bijelu traku na rukavu” (Ibid, 98). Oni su bili oni *drugi*, taj dio obitelji je pretrpio diskriminaciju:

Moga su ujaka u augustu 1992. pripadnici srpske paravojske odveli u prvi zahod i htjeli ga prisiliti da se skine, da vide je li obrezan. Ujak se raspričao, zapričavao, kupovao vrijeme. Bio je dobar, njegov je aplauz bila jedna dobivena minuta u kojoj je naišao netko koga je prepoznao i rekao tim likovima, šta radite vi tamo, čovjek je glumac. Onda su ga pustili na miru. Rekli su mu da se od tada mora svaki dan javiti u milicijsku stanicu. Ljudi koji su se svaki dan javljali u milicijsku stanicu nestajali su četvrti ili peti put. U Višegradu bi rekli: “Proguta ih je mrak.” Moj ujak i njegova obitelj pobjegli su u mraku. (Ibid, 60)

I ujakova obitelj u stranoj zemlji nalazi dom, baš kao i obitelj protagonista. Kao rezultat toga raseljavanja, njihova je obitelj razbacana po cijelome svijetu, on ih naziva fragmentima, a njihov raspad protagonist poistovjećuje s raspadom Jugoslavije (Ibid, 56). Protagonist je s obitelji izbjegao u Njemačku i tamo, u raznolikoj zajednici, njegovo porijeklo nije igralo ulogu. Dugo nije priznavao da se bavi tom temom jer mu se činilo destruktivnim promišljati o tome konceptu u vremenu kada se ljudi dijele po porijeklu i kada jačaju granice te „takozvani nacionalni interesi izranjaju iz isušene kaljuže malograđanštine” (Ibid, 54). S konkretnijim promišljanjima o konceptu porijekla protagonist se direktno suočava tek kada kao mladić s bakom prvi put odlazi u selo svojih predaka, Oskorušu. Selo je to gdje se njeguju običaji poput jedenja na grobovima, gdje stanovnici u kućama vješaju pravoslavne ikone i slike ratnih zločinaca. Nazivanje tih figura ratnim zločincima ukazuje na podjelu unutar obitelji, a slična se podjela isticala i u obitelji protagonista *Kako vojnik popravlja gramofon*. Protagonist u Oskoruši svjedoči razgovorima između bake Kristine i dalekoga rođaka Gavrila o njihovoj mladosti i obitelji, o nasljeđu, a Gavriilo mu pokušava ukazati na to da je sve oko njega njegovo porijeklo, to je mjesto gdje su njegovi pretci imali kuće i zemlja u kojoj leže njihova tijela. Protagonist, pak, isprva dobro treba pomisliti o značenju te riječi:

Znači ipak, porijeklo, kao i uvijek, pomislio sam i počeo objašnjavati: kompleksno pitanje! Najprije bi trebalo razjasniti što *odakle* znači. Misli li se na geografski položaj brda na kojemu je bilo rodilište? Na državne granice u trenutku zadnjeg truda? Lozu roditelja? Gene, pretke, dijalekt? Porijeklo je konstrukt, kako god okreneš! Neki kostim koji ti navuku, i nosiš ga vječno. Kao takav, prokletstvo! Ili, uz malo sreće, kapital koji nije odraz nikakva talenta, ali daje ti prednost i privilegije. (Stanišić 2020: 28)

Iz njegova se promišljanja pojma može iščitati da porijeklo smatra posve slučajnim, a unatoč toj svojoj slučajnosti ono ipak ima značajan utjecaj na individualni identitet i životne putanje. Zbog etničke pripadnosti pojedinac može biti privilegiran, a može biti i diskriminiran, što se vidi na primjeru njegove majke. Porijeklo je za njega društveni konstrukt, a upravo je ključno da taj kostim navlači netko drugi, ne pojedinac sâm. Također je vidljivo da za njega mjesto rođenja i obiteljska povijest nisu jedini koji određuju njegovo porijeklo, naime, ono je uvjetovano i individualnim životnim iskustvima. Protagonist je u Njemačkoj naučio jezik i unatoč inicijalnim preprekama uspio se integrirati do visokoga stupnja, odbacio je teret vlastitoga porijekla i zbog toga mu taj koncept sâm po sebi djeluje mnogo otvorenije i fluidnije. Prema Ireni Szlachcicowoj, društveni i individualni identitet pojedinca u graničnome području između različitih kulturnih tradicija i različitih društava izgrađuje se na temelju izbora (prema Palej 2015: 98). To je vidljivo i na protagonistu ovoga romana, naime, on se kreće između dvije kulture i svjesno odabire, on ističe da odabire kakav okus ima voda iz bunara u Oskoruši, on svjesno odlučuje. U ovome se romanu ne manifestira bezdomnost, unatoč tomu što su njegova sjećanja „varijable čežnje” (Stanišić 2020: 94). On postaje heidelberški dječak, tu slučajnost naziva sretnom i grad Heidelberg postaje njegov. Stoga, njemu je porijeklo i po svijetu razbacana obitelj, porijeklo mu je i rat i baka koja zaboravlja i čija sjećanja pokušava nadopuniti te na koncu, kako kaže, „[p]orijeklo je u Hamburgu, dječak s mojim prezimenom” (Ibid, 56). Porijeklo je i nasljeđe i put i ostavština, pretci čije životne priče isprepliće sa svojom. Sve su to fragmenti jednoga mozaika, čimbenici koji utječu na izgradnju njegova hibridnoga identiteta. Pritom se otvoreno interpretiranje pojmova porijekla, identiteta i pripadnosti odražava u pripovijedanju te otvorenoj strukturi završetka romana.

6.2.2 Interkulturalni susreti

Protagonistov prvi susret s njemačkom kulturom je u Heidelbergu kamo su pobjegli od rata. Protagonist se isprva kreće mjestima koja su obilježena doseljeničkim miljeom i koja u romanu imaju ulogu trećega prostora, mjesta gdje se kulture susreću, prema Bhabhi, prostora koji ne razdvaja, nego u kojemu se posreduje u međusobnoj razmjeni (Bhabha 1994). Prema Ireni Szlachcicowoj, pojedinac u graničnome području povlači usporedbe, stvara poveznice

između različitih kultura, vrijednosti i stavova te oblikuje novi identitet (cit. prema Palej 2015: 98). U romanu je taj prostor Emmertsgrund, četvrt gdje većinom žive doseljenici, gdje se nalazi ARAL-ova benzinska crpka, kao i škola koju je pohađao protagonist. Mjesta su to, kako navodi Mecklenburg, gdje svjesni migranti djeluju kao posrednici među kulturnim sferama (Mecklenburg 2009: 115), riječima pripovjedača: „Na Emmertsgrundu je stanovalo baš puno migranata. To je u Njemačkoj svugdje tako: gdje god su migranti, ima ih baš puno” (Stanišić 2020: 107). Raznolikost u tome je dijelu grada bila vidljiva po brojnosti jezika koje se moglo čuti u redu supermarketa, a njihov je suživot, kako pripovjedač opisuje, bio skladan:

Na Emmertsgrundu su se rukovali Bosanci i Turci, Grci i Talijani, ruski Nijemci, poljski Nijemci, njemački Nijemci. Tu i tamo odjednom bi se pojavile veće skupine mršavih, šutljivih crnaca s onim krvlju podlivenim očima, i odmah se znalo: opet negdje roka po Africi. Bili smo susjedi, drugovi iz škole, kolege. Red u supermarketu govorio je sedam jezika. (Ibid, 108)

Otkad je protagonist došao u Njemačku, svjestan je raznolikosti i u neprestanome je dodiru s drugim kulturama, ne samo s njemačkom. Od trenutka kada su došli u novu zemlju, obitelj je u zgradi živjela sa šest drugih izbjegličkih obitelji, svi su oni zajedno „čekali dobre vijesti i život koji će biti bolji” (Ibid, 58). ARAL-ova benzinska crpka je bila poput centra za mlade u tome naselju, specifično mjesto gdje protagonist susreće većinu svojih prijatelja koji su svi bili doseljenici, a upotrebljavali su „[n]jemački našpikan materinjim jezikom” (Ibid, 174.) Za pripovjedača je ta benzinska „Švicarska usred Heidelberga” (Ibid, 108), poput neutralnoga tla na kojemu je porijeklo rijetko vrijedno sukoba te kako kaže: „Bili smo statistika sadašnjosti [...]. Bili smo stopa kriminala, nezaposlenosti mladih, udio stranaca” (Ibid, 109). Slična situacija je bila u školi. Kada su tek stigli u Njemačku, „[n]itko u razredu nije odavde. Nitko ne govori njemački” (Ibid, 113). Škola u ovome romanu, prema Jenei-Forray, služi kao dopuna ARAL-u i predstavlja važan institucionalizirani prijelazni prostor, naime, u društvu postoje kontrolirani i nekontrolirani oblici prelaska iz nepoznatoga u poznato, a takvo spontano stvaranje zajednice ovdje se nadopunjuje nadziranom i reguliranim društvenim prostorom (Jenei-Forray 2022: 88). Škola koju protagonist pohađa u romanu je „otvoreno internacionalno orijentirana i dobro prilagođena raznolikosti učenika” (Stanišić 2020: 130). Uz dozu humora, pripovjedač opisuje Nijemce kao manjinu u toj školi, ali dobro integriranu u nastavu. U retrospekciji osvještava koliku je važnost za njegovu integraciju i napredak imala upravo škola kao ustanova:

IGH je bila sklonište, prostor za usvajanje jezika, za svakodnevicu [...]. Tu i tamo činilo se da nisam migrant, već potpuno normalan mladić u potpuno normalnom vremenu u potpuno normalnom gradu. Samopouzdanje mi je poraslo. Dobivao sam dobre ocjene. Škola mi je godinu dana plaćala satove gitare. (Ibid, 132)

Kao što je ovime naglašeno, škola je u romanu mjesto prihvaćanja i mjesto za usvajanje jezika. On nikako ne želi biti „iz Juge i izbjeglica” (Stanišić 2020: 130). Na to utječe njegova percepcija položaja stranaca u Njemačkoj. Protagonistu je jednom u tramvaju dobačeno neka se koristi njemačkim, a toga se pravila u javnosti drže i roditelji pa svoj jezik koriste vrlo tiho. Kako protagonist to interpretira, ta pravila ih samo podsjećaju na to da su stranci iako oni nisu *takvi* kakvima se strance smatra, naime, kako kaže: „S vremenom smo upoznali predrasude i naučili da se misli na nas bez obzira na to što mi nismo *takvi*” (Ibid, 133). On nikako ne želi djelovati kao stranac, a na početku mu se dugo činilo da je kao izbjeglica prepoznatljiv i ranjiv, kao da se na njemu vidi neznanje jezika. Odmah po dolasku, njemu su ciljevi bili jasni: „Doći do jezika i do prijatelja” (Ibid, 131). Ističe kako: „Nova su pravila po kojima se igra jezik” (Ibid, 114):

Novi jezik daje se donekle dobro spakovati, ali jako teško transportirati. Razumiješ više nego što znaš reći. Na pokretnoj traci deklinacija zaboravljaš prtljagu nastavaka, njemačke su riječi previše glomazne, padeži se miješaju i izgovor uvijek strši, svejedno kako složiš rečenice. (Ibid, 114)

Sramio se kada bi mu pobjegla psovka na srpskohrvatskome, sramio se svoga naglaska i svoje odjeće. S djedom je u dućanu doživio i vrlo neugodnu situaciju kada se njih dvoje zabavljalo umjesto da se pomaknu u redu, zbog čega ih je blagajnik nazvao „balijama” (Stanišić 2020: 132). Osim s takvim direktnim netrpeljivostima, otkad je stigao u Njemačku, protagonist se susreće i s prosvjedima protiv stranaca. U školi pohađa nastavu koja ga je trebala pripremiti za integraciju, pa im je učitelj donio novinske članke koji tematiziraju takve izgrede, naime, bilo mu je važno s njima „strancima razgovarati o mržnji prema strancima” (Ibid, 120). Budući da je spomenuti prosvjed bio protiv radnika iz Vijetnama, protagonist kod kuće započinje svoje istraživanje, istražuje što njega čini boljim od te skupine doseljenika:

Kod kuće onda: što mi iz Juge imamo zajedničko s Vijetnancima? I već sam u ono malo što sam znao o Vijetnamu (čitao sam o ratu, dvaput jeo vijetnamsku hranu, poznavao jednog Vijetnamca iz škole) počeo tražiti nešto što je u zemlji i njezinim ljudima, a što izaziva mržnju. I ono najgroznije: procjenjivao sam po čemu sam ja kao Jugoslaven drukčiji, po čemu sam bolji, da se donekle uvjerim da nas dobre ne može zadesiti ništa slično. (Ibid, 122)

U dokumentarističkome stilu potom izvještava o tome kako su se izgredi nastavili, a nisu stali ni 2018., vremena iz kojeg pripovjedno *ja* piše. Kada promišlja o statusu izbjeglica u Njemačkoj, ističe da „[n]a vlastitom sretnom primjeru vidim koliko je razgranat spektar strukturne diskriminacije izbjeglica u to vrijeme bio, i još danas i jest” (Ibid, 158). On je i u odrasloj dobi doživljavao diskriminaciju i u akademskim krugovima, ali i u situacijama poput traženja stana te pri prelaženju granica, što su situacije zbog kojih će radije prikrivati svoje porijeklo i zbog čega se, prema Bhabhi, javlja kulturno kamufliranje kako bi se izbjegla

stigmatizacija (1994: 86). Protagonist se susreće sa stereotipima i kritizira uobičajene reakcije na svoje porijeklo. Naime, kada u Njemačkoj saznaju odakle je, prve su reakcije sugovornika komentari o ljetovanjima ili pak o Srbima. Prema Jenei-Forray, takve izjave koje se oslanjaju na generalizacije o Jugoslaviji predstavljaju vanjsku perspektivu, nemaju stvarnu osnovu i samo prikazuju subjektivno, medijski oblikovano viđenje Jugoslavije (usp. Jenei-Forray 2022: 81). Konkretno, kako to primjećuje Hansen-Kokoruš (2007: 373), riječ je o stereotipima o Balkanu koji su se intenzivirali nakon ratova devedesetih.

No, uz svu tu svijest o diskriminaciji, protagonist je i sâm je nekoć pravio razlike među svojim prijateljima te prema njihovu porijeklu i statusu modificirao svoje ponašanje. Naime, njegove prijatelje u Heidelbergu može se podijeliti u dvije skupine. Prvi su doseljenici s benzinske crpke ARAL, a drugi su pak Nijemci – Emil, Rahim i Olli, s kojima mu je druženje omogućilo njegovo bolje znanje jezika i prelazak u redovni njemački razred. S Ollijem protagonist vrijeme provodi igrajući igre izmišljanja u kojima se bira vlastita avantura iz čega je i proizašao završetak romana. Zanimali su se za književnost. Upravo zahvaljujući Emilu, protagonist je pročitao svoju prvu knjigu na njemačkome *Mali čovječe* Hansa Fallade. Lovrić smatra da je protagonistu upravo njemačka književnost poslužila kao sredstvo smještanja u njemačku kulturu (Lovrić 2022: 493). Rahimovi roditelji, akademici, protagonista često ugošćavaju na večerama i omogućuju mu razgovore o kompleksnijim temama. Jedino je prijatelj Martek pozicioniran između te dvije skupine, on je „najnormalniji petnaestogodišnjak” (Stanišić 2020: 138). Što se tiče ostalih, doista su podijeljeni u dvije jasno diferencirane grupe i nikada se ne miješaju. Sâm protagonist ističe kako s Jugoslavenima iz sredina koje su mu bile neugodne ne želi imati kontakta, radije se druži s prijateljima s ARAL-a, dok pak uči radije s Nijemcima. Pritom, što je vrlo važno, aktivno opaža društvene razlike koje bijeg nije mogao izbrisati i sebe smatra boljim, a pripovjedač iz odrasle perspektive osuđuje takvo svoje ponašanje u prošlosti, naziva ga bijednim: „Bijedno je koliko sam oportunistički dijelio svoje povjerenje, i praktički u istome dahu osuđivao neravnopravan tretman koji smo mi izbjeglice bez razlike dobivali u Njemačkoj” (Ibid, 174).

Jasno je da se protagonist pod svaku cijenu želio prilagoditi u stranoj zemlji. Pritom se događa da navlači svojevrсну krinku, preuzima uloge koje bi mu pomogle da barem djeluje kao da je dio kulture u kojoj se našao. Riječ je o kulturnoj mimikriji koja je u romanu vidljiva u brojnim situacijama. Isprva se u školi odlučuje predstavljati kao Slovenac jer mu se učinilo da je Slovenija najmanje u vijestima, a on bi se nepobitno radije zakamuflirao u skijaša kojemu nedostaju Alpe, nego da bude žrtva i izbjeglica (Ibid, 130). Tako je jednom kod

Rahimovih roditelja na večeri, kada su za stolom bile dvije nepoznate gošće, jedna od njih pogrešno razumjela da protagonist dolazi iz Bostona, ne iz Bosne. Protagonist je odlučio pustiti je da tako misli, odgovarao je na engleskom i pravio se da je Amerikanac, sve dok Rahimov otac nije razbio tu iluziju kratkom izjavom: „Ne Boston. Bosna” (Stanišić 2020: 155). No mimikrijom se može smatrati i jednostavno skrivanje kvačica u imenu radi uklapanja i kamufliranje imena u *Sascha*.

Protagonist nikada ne poziva goste kući. Srami se staroga namještaja, što nema igre ni računalo, što nemaju cjelovit set tanjura i dobar pribor za jedenje, jer jedu „noževima čije se oštrice savijaju” (Ibid, 157). Srami se, ali osjeća kao da mora tako postupati isključivo kako njegova spomenuta krinka ne bi bila razotkrivena, naime, on ističe: „Van kuće gotovo više nisam imao poteškoća s ulogama koje su mi dodijeljene i koje sam sâm odabrao. Kod kuće bi one bile razotkrivene, vidjelo bi se *kako je kod nas zapravo*” (Ibid, 158). Doima se kao da vodi višestruki život i preuzima višestruke identitete. Kada je u društvu svojih prijatelja, prilagođava im se ovisno o tomu je li riječ o prijateljima s ARAL-a ili pak Nijemcima. Kod kuće se protagonist udaljava od roditelja, srami se „[...] u najmanju ruku osrednjeg jezičnog znanja svojih roditelja nakon tri ili četiri godine u Njemačkoj” (Ibid, 118). Izbivao je iz kuće kad god bi mogao, rijetko je bio uz obitelj kada ga je ona trebala. Dok gleda unazad, o sebi kaže: „Ja sam sebični fragment. Više sam se brinuo za sebe nego za porodicu i povezanost” (Ibid, 186). Iz odrasle perspektive ipak shvaća što su mu sve pružili i tek se nakon što je upoznao prvu djevojku sve pomalo mijenja:

Htio sam prostor, i roditelji su mi ga dali. Bodrenjem, ljubavlju, i s nešto džeparca povećali su moje šanse da budem donekle normalan tinejdžer, svim preprekama migrantstva usprkos. S Rike se dosta toga promijenilo. Rike je bila moja prva djevojka i moja prva njemačka gošća. Stalno je dolazila k nama, otvorena, dobro odgojena, apsolutno joj ništa nije smetalo od onoga što sam ja pretpostavljao da će Nijemcima smetati, odražavajući tako vlastite predrasude. (Ibid, 159)

Kao što je vidljivo iz citata, djevojka Rike je svojevrsna prekretnica jer se ona odlično slagala sa svima u obitelji. Međutim, protagonistova se obitelj nije dobro prilagodila u Njemačkoj i u romanu je kontakt s Rike jedini opisan direktan dodir koji obitelj ima s njemačkom kulturom i Nijemcima. Oni se pojavljuju samo u epizodama u kojima se oslikava njihova loša prilagodba u novoj zemlji zbog neznanja jezika. Svi su oni do preseljenja u Heidelberg bili likovi sa živopisnim životnim pričama, a u Heidelbergu su postali plošni, samo izbjeglice svedene na isključivo tu odrednicu identiteta. Jezik je zasigurno igrao ključnu ulogu pri integraciji protagonista te je istodobno, kako se spominje na nekoliko mjesta u romanu, za prilagodbu drugih članova njegove obitelji stvarao najveću prepreku. Kada je već dobro

naučio jezik, protagonist je čak pratio oca na razgovorima za posao kako bi prevodio. Iako su službenici tada djelovali suosjećajno, izgovarali su floskule poput: „[s]impatični ste mi, ali ruke su mi vezane” (Stanišić 2020: 119). Njegova je majka, iako visokoobrazovana, „[...] umrla tisuću vrelih smrti u praonici. Kao ne-Njemica, i još s Balkana, bila je radnica nižeg ranga i davali su joj do znanja da je tako” (Ibid, 133). Zbog toga je često plakala, isticala je da je „[...] ondje toliko vruće da joj se srce skuhalo” (Ibid, 116). Djed se od cijele obitelji najslabije prilagodio. On bi povremeno odlazio u šetnju ili kupovinu nekoliko ulica dalje. Nije naučio jezik pa je pomagao po kući. Kada je protagonist na televiziji gledao seriju *Dosjei X*, djed Muhamed ušao je u dnevni boravak:

Neko je vrijeme gledao dvoje agenata kako rade, a onda upitao smije li mi zasmetati jednim pitanjem. “Što je to bilo, to nešto na televiziji?”
Ja sam odgovorio: “Biće s druge planete.”
Djed se nasmijao i rekao: “Kao i ja!” Grubim mi je rukama meko prošao kroz kosu. I u Njemačkoj je ostao strašno fin čovjek, teoretski. Nije dobio puno prilike da to pokaže. (Ibid, 64)

Najsnažniji utjecaj na protagonista vjerojatno je imao upravo njegov profesor njemačkoga u desetome razredu te je on za njegov život značio svojevrsnu prekretnicu. Na tome se primjeru najbolje vidi na koji je način napredovalo protagonistovo znanje jezika. Naime, protagonist je na satu pisao pjesme te ga je profesor zbog toga isprva opomenuo, ali i pozvao da zajedno rade na pjesmama. Na početku je protagonist prevodio sa srpskohrvatskoga na njemački, a upravo je to prevođenje, kako izdvaja Lovrić, simbolički prijelaz od materinskoga jezika u strani jezik (Lovrić 2022: 492). Lovrić smatra da je time oslikan postupan i oprezan prijelaz u drugu kulturu, čime bi se trebala prevladati „kulturalna rastrganost” (Ibid.) Fluidnost i poroznost granica tema su koja se provlači cijelim romanom. Te su granice vidljive i jasna je opreka vlastitoga prema stranome koja s integracijom gubi na intenzitetu. Iskustva koja opisuje pripovjedač u prvome licu pokazuju da granice između upravo spomenute dihotomije postaju sve zamagljenije, ali ne nestaju. Upravo propusnost granica pripovjedač ističe kao ključan aspekt kojemu zahvaljuje što je počeo pisati, kao i ljudima koji se nisu oglušili (Stanišić 2020: 186). Ipak, on nosi teret srama zbog toga što je izbjeglica, ali osjeća i veliku krivnju jer je odrastao u mirnome okruženju:

Nikomu ne moram objašnjavati zašto više nisam tamo odakle potječem. Ali čini mi se da upravo to cijelo vrijeme radim. I još kao da se izvinjavam. Čak i samom sebi. Čini mi se kao da zbog povijesti toga grada, Višegrada, i zbog sretnog djetinjstva nosim krivnju za koju se moram iskupiti pričama. Čini i se da moje priče govore o tome gradu čak i kad ne želim pisati o njemu. (Ibid, 170)

I kada je ponovno u Višegradu osjeća krivnju: „U Višegradu sam neprekidno imao grižnju savjesti. Kad bih sreo bivše školske drugove koji su ovdje trpjeli dok sam se ja kanuisao po

plivalištu u Heidelbergu” (Stanišić 2020: 226). Pritom sam sebe poziva na odgovornost, preživljavanje postaje egoističan čin – kako preživljavanje rata i bijega, tako i preživljavanje i prilagodba u novoj zemlji (usp. Klueppel 2020). Protagonist osjeća kao da rodnome Višegradu i Višegradanima duguje pisanje njihove priče i priče njihova grada, naime, oni kao da su umjesto njega ponijeli teret rata. Taj njegov rodni grad za njega nije onaj isti grad iz kojega je bježao jer je, kako kaže, obilježen činjenicama o kojima je čitao: „Znam za sudske presude za ratna događanja u tom području. Čitao sam o boli koja je ugrebana u zidove, noktima žena koje su bile zarobljene u lječilišnom hotelu” (Stanišić 2020: 170). On je u Njemačkoj postao „kičasti nostalgičar koji čuje zov domovine” (Ibid, 140). Protagonist je potom započeo pisati na njemačkome, ali i zarađivati kao pisac, kako mu je jednom rekla baka Katarina čija se smrt nagoviješta kako radnja u romanu odmiče: “Izmišljanje i pretjerivanje, danas time i novac zarađuješ” (Ibid, 17). Fikcija, unutar romana, „otvoreni je sistem od izmišljanja, opažanja i sjećanja, koji se tare o stvari koje su se doista dogodile” (Ibid, 18). Iako mu je ponekad dosta „varljivog pamćenja, a i varljive fikcije pomalo” (Ibid, 195), pisanjem on sudjeluje u prenošenju i sjećanja i znanja na rat u Bosni i Hercegovini uz temu izbjeglištva u Njemačkoj. Protagonist se jezikom vrlo uspješno integrirao u drugu kulturu i unatoč tomu što nosi njemačku putovnicu, njegovo je rodno mjesto „iza tuđih planina”, on živi u Njemačkoj koja mu ponekad predstavlja dom, „naizmjenično da i ne” (Stanišić 2020: 30). Razvio je hibridni identitet tako što je želio pripadati, opirao se „[...] fetišu porijekla i fantazmu nacionalnog identiteta. Bio sam za pripadanje. Svuda gdje su me htjeli i gdje sam ja htio biti” (Ibid, 190).

6.2.3 Bijeg i trauma

Bijeg iz zemlje koja predstavlja dom, zemlje u kojoj počinje rat u potpuno stranu zemlju svakako ostavlja trag i utječe na formiranje identiteta pojedinca. U slučaju protagonista ovoga romana, taj je odlazak i „boravak trebao biti kratkotrajan spas od nestvarnosti rata koja je postala stvarnost” (Ibid, 105). Ipak, „[p]riča o mome djetinjstvu je disonanca. Lopta u vatri nije samo lopta u vatri. Šuma nije samo zaklon u igri skrivača” (Ibid, 170). Njegovo je djetinjstvo prekinuto ratom. Bijeg od rata u romanu ni u jednome fragmentu nije detaljnije opisan, ali se saznaju njegovi uzroci. U travnju 1992. protagonistovoj majci prišao je policajac i savjetovao joj da bježi „jer će uskoro krenuti na muslimane” (Ibid, 103). Kada su se pakirali, saznaje se da su u brdima planule prve muslimanske kuće. Pripovjedač već prije u poglavlju *Pitanje vjere* spominje susret majke i policajca:

U aprilu 1992. netko je vrlo glasno zazvao ime moje majke u Titovoj ulici u Višegradu. Majka je ustuknula. Neki je muškarac sjedio na zidiću pred zgradom općine i mahnuo joj da priđe. Policijska košulja i opasač i donji dio trenirke. Njegovo se lice majci učinilo poznatim, danas se više ne sjeća kako se zvao.

Kad je stala preda nj, ponovio je njezino ime tiše i s hinjenom brigom. Pitaو je majku zna li koliko je sati. Majci je bilo jasno da je ne pita za vrijeme, ali svejedno mu je rekla. (Stanišić 2020: 100)

Bijeg je uslijedio odmah te noći. Nakon njihova odlaska, tražio ju je srpski vojnik. Prema epizodi u kojoj je ta scena ispričovijedana, može se zaključiti da se radi vjerojatno o lipnju 1992., tek netom pošto su otišli, dakle opasnost su jedva izbjegli. Majka se u Višegradu nikada više nije osjećala sigurnom. Niti kada u 2018. godini u gradu provodi vrijeme kako bi se brinula o baki Kristini, ona nije opuštena i nikomu ne vjeruje. Ona je „Višegrad pustila onoga dana kad joj je tamo ugrožen život” (Ibid, 217). Štoviše, „[u] Višegradu je ona druga osoba. Ustrašenija i ćudljiva, šašava nikada. Majka spava loše, majka više ne kikoće [sic] u Višegradu” (Ibid, 170). U strahu od konflikata radije se koristi mimikrijom i predstavlja kao Marija, što je znak njezine potrebe da se sakrije ili zaštiti od potencijalnih prijetnji. Taj njezin strah i nelagoda provlače se cijelim romanom i jasno utječu i na protagonista. Cathy Caruth (prema Balaev 2008: 151 – 152) u svome proučavanju traume istražuje koncept prema kojemu se traumatsko iskustvo prenosi kao da je zarazno, ona ističe da trauma nikada nije isključivo nečija vlastita, nego su pojedinci upleteni i u traume drugih, baš kao što je vidljivo u protagonistu ovoga romana koji proživljava traume svoje majke, čime je prikazano kako traumatska iskustva jedne generacije mogu utjecati na psihološko stanje i iskustva sljedeće generacije. Transgeneracijske traume tako postaju dio identiteta i svakodnevnoga života obitelji, prenose se osjećaji poput nesigurnosti, straha i nepovjerenja. Ratna iskustva i trauma ne ostaju ograničeni na one koji su ih izravno doživjeli, nego imaju širi društveni i međugeneracijski utjecaj.

Najizraženiji simptomi traume vidljivi su na protagonistovom prijatelju iz škole. O njemu saznajemo da „[p]rije nego što nastavnik uđe, Dedo vrišti, preventivno. Dedo će neko vrijeme vrištati ili šutjeti. Onda će se situacija s vrištanjem popraviti” (Stanišić 2020: 113). S njime se razgovaralo tako da bi njegov sugovornik vodio razgovor, a „on bi se nakašljao pa šutio” (Ibid, 185). Stanje lika Deda se može povezati s konceptom radikalne negacije vlastitoga ja, kako ga objašnjava Alexandra Campana (2013: 11) koja naglašava da trauma može izazvati duboku unutarnju negaciju i razdor u identitetu osobe, pri čemu nadilazi kapacitete neposredne obrade traumatskoga iskustva i zbog čega se javlja nesposobnost verbalizacije traumatskoga iskustva. Dedo se suočava s poteškoćama u komunikaciji, što je tipičan simptom traume prema Michelle Balaev (2008: 149). Balaev tvrdi da trauma može

uzrokovati stanje *speechless terrora* koje dijeli ili uništava identitet osobe. Nadalje, kako Campana (2013: 11) ističe, kada se traumatsko iskustvo opire verbalnome izražavanju, onemogućuje se komunikacija proživljenoga, a ponašanje lika Deda upućuje na nesposobnost povezivanja svojih iskustava u koherentan narativ, te se trauma tako manifestira kroz kontinuirane simptome. Nije se prilagodio u školi, a kasnije se počeo i drogirati, što su posljedice traumatičnoga bijega:

Dedo iz moga prijelaznog razreda na traktorskoj je prikolici pobjegao iz rodnoga grada u srednjoj Bosni. Traktor je vozio preko njive. Prikolica se silovito ljuljala. Tek kad su se izvezli s njive, ugledali su čaršav raširen između dva štapa koji upozorava na MINE. Od toga dana Dedo može zaspati jedino kad brzo zamahuje glavom, naprijed-natrag, naprijed-natrag, sve dok se od vrtoglavice gotovo ne onesvijesti. (Stanišić 2020: 138)

Svi ti simptomi ukazuju na dugotrajne posljedice, naime, kako protagonist zaključuje, „[m]ožda je to i bio problem: što je preživio ovako” (Ibid, 142). U svojoj teoriji sjećanja i traume, Aleida Assmann izdvaja upravo dugotrajnost posljedica kao važan simptom onoga što se smatra traumom (Assmann 2014: 93). Dedo je lik na kojemu se te posljedice očituju u njegovoj teškoj prilagodbi u novome okruženju i nemogućnosti integracije, a njegov lik ukazuje na to da sva izbjeglička iskustva i sudbine nisu jednaki, te zbog toga i nemaju jednake uvjete za prilagodbu. Protagonist, koji je proživio manju traumu i koji nema takve simptome, lakše se prilagođava, usvaja jezik i uspješnije se integrira, što i sam potvrđuje: „Nasilne slike moga rata dale su se podnijeti, a po labrnji u Njemačkoj nisam dobio” (Stanišić 2020: 188).

6.2.4 Višejezičnost

Hibridni je identitet ovoga protagonista izuzetno obilježen jezikom zbog njegove ljubavi prema riječima, ali je na poseban način obilježen i njegovom dvojezičnošću. Vidljivo je to u njegovu promišljanju o riječima, poigravanju njima, njihovim značenjima i etimologijom, poigravanju sjećanjima koje se vežu uz pojedinu riječ na materinskome jeziku. Kada se u romanu prati njegovo prvo putovanje u Oskorušu i kada protagonist biva okružen materinskim jezikom, riječi na tome jeziku kod njega izazivaju razne asocijacije i potiču sjećanja. Kada Gavriilo izgovara riječ poskok, protagonist kao da je napravio korak u vremenu, vraća se ravno u djetinjstvo. Pojavljuje se retrospekcija unutar retrospekcije:

Poskok znači: dijete – ja? – i zmija u kokošinju.

Poskok znači: sunčeve zrake što režu prašnjavi zrak između dasaka.

Poskok: kamen što ga otac diže iznad glave da zatuče zmiyu.

U poskoku je skok, i dijete zamišlja zmiyu: skoči ti za vrat, uštrca ti otrov u oči.

Otac izgovara riječ, i mene je riječi strah više nego gmaza u kokošinju. (Stanišić 2020: 23)

Odjednom protagonist stoji prekoputa oca, boji se i te opasne riječi, boji se zmije, boji se za oca, a kasnije se otkrije da je riječ o lažnome sjećanju. On ide korak dalje i razlaže riječ, u poskoku je i riječ skok, on skače u sjećanje iz djetinjstva. Iz te pripovjedne razine i retrospekcije u retrospekciji izvlači ga njemačka riječ za poskoka, riječ koja ga ne nimalo ne dira i ne izaziva nikakve emocije. Njemački izrazi ga bude iz sanjarenja i vraćaju u pripovjednu stvarnost. Osim riječju poskok, poigrava se i samim nazivom sela Oskoruša. Tako razlaže i riječ Oskoruša na dijelove te promišlja i o morfologiji i o etimologiji:

Oskoruša je lijepo ime. Nije istina. Oskoruša zvuči grubo i tvrdo. Nema sloga za koji se možeš uhvatiti, bez imalo ritma, bizaran raspored glasova. Već taj početak: Osko – ma otkud to? Tko tako govori? – onda nagli pas i šištavi kraj: -ruša. Tvrđ i slavenski, kakvi su i inače krajevi na Balkanu. Mogao bih to ostaviti tako, možda mi ne bi zamjerali jer sam s Balkana, tvrđi slavenski krajevi? Jasno, svi ti iz Juge, i te njihove ratne torture i nekulture. (Ibid, 26)

Vidljivo je da na ovome mjestu iznosi zapadnjačke predrasude i stereotipe o tome njegovom srpskohrvatskom jeziku i o samome Balkanu. Potom skreće pozornost i na to da nije riječ samo o imenu sela, nego i vrsti voća koju će u jednoj epizodi i potražiti u botaničkome vrtu u Njemačkoj. U tome leži i posebnost njegova pripovijedanja, jer iza gotovo svake riječi otkrivaju se nova značenja. Očito je da se napušta površnost njihova razumijevanja, što je pak vidljivo i kada se javlja *ja* koje piše u prezentu, naime, kada u Hamburgu u vlaku sluša tuđe razgovore, u metalepsi kaže: „Riječi vrebaju iznad mene, unose nemir u mene, vesele me, moram među njima pronaći prave za ovu priču” (Ibid, 25).

Kako smatra Jenei-Forray, tek po dolasku u Njemačku i susretu sa stranom kulturom nema ničega sigurnog, stabilnog ili prirodnog u onome što je strano i u stranome jeziku, ali tijekom procesa učenja jezika, pojedinačni dijelovi se uklapaju u jezični svijet i postaju prihvaćeni kao nešto normalno (usp. Jenei-Forray 2022: 95). U njemačkome se originalu tako može pratiti i protagonistovo učenje njemačkoga jezika i usvajanje njemačkih riječi. Tako po dolasku u novu zemlju 19. studenoga 1992. protagonist radi popis od dvadeset riječi i sintagmi u kojemu uz imenice piše i njihov rod. Na narednoj stranici indikacije na rod imenica navodi uz svaku imenicu koju spomene u tekstu, baš kako bi to u radila osoba koja uči jezik. To nestaje kako odmiče vrijeme od njegova dolaska i kada mu strano postaje poznatije. Tim se poigravanjem u romanu dodatno naglašava i činjenica da je u trenucima o kojima se pripovijeda riječ o prvim susretima s novom kulturom i novim jezikom. Situaciju povezuje s gramatičkim elementima koje usvaja: „Relativne zamjenice. Zemlja čiji jezik razumiješ nije nužno više tvoja, ali jest manje relativna“ (Stanišić 2020: 116).

U njemačkome originalu višejezičnost dolazi do izražaja kada se koriste riječi iz toga njegova srpskohrvatskoga jezika te se time naglašava jezična hibridnost romana. Ovdje se upotrebljava pojam srpskohrvatski jer tako protagonist naziva svoj jezik (Stanišić 2019: 154). Tako na primjer, pripovjedač spominje turcizam za riječ četvrt, mahalalu i piše je velikim početnim slovom kako se pišu njemačke imenice, baš kao i naziv za baku, nenu Mejremu. Za razliku od romana *Kako vojnik popravlja gramofon*, u ovome se romanu češće opisno prevode pojmovi prije ili netom što ih se spomene ili ih se i doslovno prevodi usto što ih se spominje na materinskome jeziku. Kada se spomene nogometni klub Crvena zvezda, odmah se potom prevede na njemački, a tako je i s hranom. Naime, kada Martek s protagonistovom obitelji jede drugu zdjelu lukmire, u zagradi odmah stoji objašnjenje toga jela na njemačkome. Također, upotrebljavaju se srpskohrvatski pojmovi u istoj rečenici s njemačkima da se objasni kako protagonistov sin zna riječi na oba jezika i prepoznaje ih. Za razliku od ovoga romana u kojemu se prevode sve pjesme¹², pjesme se u romanu *Kako vojnik popravlja gramofon* nisu prevodile. Prevode se i natpisi na stećcima (Ibid, 259). Jedini pojam u romanu koji se ne prevodi je majčin usklik djedu „Dedo!” (Ibid, 77), a rečenice koje na protagonistovome materinskom jeziku izgovara njemački vojnik u bakinome rodnom selu 1944. godine usput su prevedene (Ibid, 56).

Zanimljivo je da se za neke riječi upotrebljava srpskohrvatski način pisanja, poput recimo termina četnik. Ne koristi se njemačkim načinom pisanja Tschetnik, nego se samo imenica piše velikim početnim slovom. Takva je u njemačkome originalu i igra s riječju „Šokolade” i riječju „Fluhtling” kada se opisuju događaji kada je protagonist tek došao u Njemačku, pa situacija i njegovo snalaženje u jeziku djeluje uvjerljivije, upravo zbog toga što se upotrebljava fonetski zapis. Zanimljivo je prevodilačko rješenje toga mjesta u romanu u hrvatskome prijevodu gdje prevoditeljica bira hrvatski fonetski način pisanja njemačkih riječi kako bi dočarala početni stadij njemačkoga jezika kod protagonista i time prenijela isti osjećaj kakav se pokušava prenijeti u originalu (usp. Stanišić 2020: 106).

Dvojezičnost protagonista i njegova jezična hibridnost u romanu imaju ključnu ulogu u oblikovanju identiteta zbog neprestanoga kretanja između dvije kulture. Problematiziranje jezične slike stvarnosti, odnosno preplitanje njegova materinskoga, kako ga on naziva srpskohrvatskoga i njemačkoga jezika pružaju uvid u protagonistovu unutarnju borbu i sjećanja, dok istodobno to otkriva složene kulturne i identitetske napetosti. Uvođenjem riječi

¹² U ovome se romanu prevodi jugoslavenska himna (Stanišić 2019: 92), pjesma *Jugoslavijo* (Stanišić 2019: 90) te pjesma Sandre Afrike na bakinome televizoru (Stanišić 2019: 172).

iz oba jezika i naglašavanjem razlika u emotivnome učinku kojega te riječi proizvode, roman prikazuje proces prilagodbe novome jeziku i kulturi te potencira procese preispitivanja jezika, identiteta i pripadnosti.

6.3 Tijan Sila – *Zvjerčica unlimited*

Zvjerčica unlimited prvi je roman Tijana Sile iz 2017. godine. Glavna narativna linija ovoga romana prati život protagonista prije i za vrijeme početka studija u Njemačkoj kamo je s obitelji doselio nakon što su pobjegli iz ratnoga Sarajeva. Ta je narativna linija, kao i sâm početak romana – motiv krvave vožnje biciklom – izuzetno dinamična, isprekidana neočekivanim, vrlo kratkim i obično ekstremno nasilnim događajima poput sukoba s neonacistima zbog čega je i završio krvav na biciklu, potom neuspjelim krađama, ali i posjetima policiji te brojnim ljubavnim odnosima s Njemicama čija su braća svi redom bili neonacisti koji su se otišli boriti u Bosnu i tamo su izgubili život.

Priču je lako pratiti unatoč činjenici da je riječ o romanu fragmentarne strukture. Skokovi u prošlost su česti, ali su najčešće jasni i riječ je o skokovima u početno razdoblje protagonistova života u novoj zemlji, ali i daljim vremenskim skokovima u ratno Sarajevo. Neki umetci – poput onog o neonacistu koji ga pretuče umre u Sarajevu i da on to tijelo vidi kao dječak prije bijega u Njemačku – narušavaju linearnost pripovijedanja, oni su poput praznina u sjećanju i znak protagonistove nemoći da uspostavi jasnu, koherentnu strukturu sjećanja. Ti su umetci intencionalno konfuzni, naime, cilj pripovijesti je stvaranje dojma o disperzivnosti protagonistove psihe konfuznošću naracije i vremenskoga slijeda. Pripovjedač u prvome licu je glavni pripovjedač ovoga romana, a tek povremeno su vidljivi prijelazi u treće lice.

6.3.1 Intrakulturne razlike

Glavna tema ovdje je prilagodba protagonista na život u Njemačkoj, no trauma uzrokovana ratom prati ga u svakodnevicu i stalno vraća na promišljanje o vremenu prije bijega. Zbog toga je, uz Njemačku, vrlo važan i topos Sarajeva. Razdoblje njegova života u Bosni i Hercegovini jest razdoblje u kojemu je protagonist vrlo mlad, a Erikson (1966) upravo te razvojne faze djetinjstva i adolescencije karakterizira kao faze potaknute pojačanom potragom za osjećajem kontinuiteta. Ovdje je to, kao i u svim ostalim ovdje analiziranim romanima, narušeno

međuetničkim sukobima, raspadom Jugoslavije u kojoj su odrastali protagonisti te naposljetku, ratom. Upravo spomenuti međuetnički sukobi povezani su s raspadom zemlje i ratom, a u kontekstu ovoga se romana, kao i u kontekstu ostalih analiziranih romana, tematizira netrpeljivost. Za protagonista ovoga romana koji odrasta u multietničkom okruženju vjera nije od velike važnosti, naime, kako ističe: „U godinama komunizma prakticiranje vjere postalo je privatna stvar, a to se u ratu još uvijek nije promijenilo [...]” (Sila 2019b: 93). Ova privatizacija vjerske prakse odraz je širega društvenog konteksta u kojemu je religija bila potisnuta iz javnoga života, ali u ratnim uvjetima vjerski identiteti ponovno dobivaju na važnosti. Također u tome kontekstu, prema Velikonji (2017: 488), za vrijeme rata drugost koja je u bivšoj državi predstavljala komplementarnost, postaje nepremostiva suprotnost. To se u romanu naglašava pomoću lika Janeza:

Šta ga je svima činilo još sumnjivijim: bilo je teško identifikovati njegovu nacionalnost. Rat je od nas napravio stručnjake za imena, i mogli smo po imenu odrediti kojoj od zavađenih etničkih skupina neko pripada. Ljudi koji su kao ja potjecali iz miješanih brakova nisu predstavljali problem sve dokle god ste odrastali s njima, ali Janez je bio nov, a imao je slovensko ime i muslimansko prezime. (Sila 2019b: 19)

Protagonistu ovoga romana, za razliku od protagonista drugih romana koji su predmet ovoga rada, nije od velike važnosti to što je dijete iz miješanoga braka. No, kao i u romanu *Kako vojnik popravlja gramofon*, imena se u ovome romanu dijele na pogrešna i ispravna. Pogrešno ime u ovome romanu osim Janeza nosi i Radovan. Očito je da imena nose značajnu težinu u kontekstu rata, posebice u Bosni i Hercegovini, gdje su etničke i nacionalne pripadnosti bile ključne odrednice sukoba. Ime Radovan protagonist veže uz Radovana Karadžića, jednoga od glavnih vođa srpskih nacionalista tijekom rata u Bosni i Hercegovini, ime koje nosi konotacije povezane s etničkim čišćenjem, genocidom i nacionalističkom politikom. Analizom imena kao simbola u ovome kontekstu, jasno je da ratni sukobi utječu na percepciju identiteta, a temeljne njegove odrednice kao što su imena postaju pokretači složenih političkih i etničkih značenja.

U opisu svojega djetinjstva u Sarajevu, protagonist se posebno osvrće na svoj krug prijatelja koji je bio ograničen na djecu iz njegova naselja Čengiće Vila. Unutar ovoga naselja, djeca često vode ratove s djecom iz susjednih naselja. U romanu *Radio Sarajevo* protagonist na sličan način opisuje svoje naselje te također dijeli prijatelje na one iz naselja i one izvan, u tome romanu ih naziva *rajom*. Spomenuti Janez se od skupine ne odvaja samo zbog imena, nego i zbog toga što djeluje slabašno. Protagonist opisuje odrastanje u bivšoj Jugoslaviji gdje su socijalistički narativi oblikovali dječaćka prijateljstva, s naglaskom na žestinu. Među

dječacima se razvija tzv. kult muškosti u kojemu je važno slavljenje i dokazivanje odanosti (usp. Sila 2019b: 20). Dječaci u romanu zajedno odlaze krasti voće, tuku se s dječacima iz drugih naselja ili pak s Romima, kako kaže protagonist: „Insceniranje neustrašivosti bilo je ključno za jugoslavensku muškost” (Ibid, 31). Germanist Ulrich Dronske smatra kako je riječ o patrijarhalnim obrascima i ulogama koje protagonist doživljava i neovisno o ratnoj situaciji koja te obrasce samo naglašava (usp. Dronske 2022: 477). Upravo se to odražava na lik Janeza koji ne odgovara tim obrascima ili, riječima protagonista: „Kada bih se zamislio i zapitao šta mi se sviđa kod Janeza, pomagao sam sebi slikama, od kojih je najupečatljivija bila: njegov svijet je bio pahuljasto mekan” (Sila 2019b: 20). No, koliko god mu se Janez na početku sviđao zbog toga što je različit, uskoro se pokazalo da je Janez loš prijatelj:

Taj lik nije imao pojma o prijateljstvu. Ne samo da je bio izrazito ženskast i plačljiv čim bi neko postao grub prema njemu, Janez je čak bio prvi kapitalista kojeg sam sreo: kada u jednom trenutku više nisam imao kompjuterskih igrice koje bih mogao mijenjati, odbio je da mi “tek tako” da svoje. (Ibid, 24)

U kontekstu raspada Jugoslavije, ali i prije, Slovenija je često bila percipirana kao ekonomski naprednija i kapitalistički orijentirana u usporedbi s ostalim republikama SFRJ, što je dovodilo do negativnih stereotipa o Slovencima¹³ koji se u ovome romanu prikazuju likom Janeza. Njime su naglašene razlike između republika te društvene vrijednosti slovenskoga društva koje kao da su se opirale dotadašnjim jugoslavenskim idealima bratstva i jedinstva, a istodobno je prikazan i širi društveni kontekst rastućih tenzija između republika koje su na različite načine doživljavale tranziciju prema kapitalizmu i demokraciji. Prekidom Janezova i protagonistova prijateljstva započinju epizode ekstremnoga nasilja koje se javljaju u romanu. Janeza i protagonista napadaju vršnjaci koji Janeza fizički i seksualno zlostavljaju. Protagonistova reakcija potpuno izostaje, on se povlači i pasivno promatra događaj. Međutim, osjećaj srama nakon što Janez pobjegne ipak naglašava njegovu unutarnju podvojenost. Najzачudnija je njegova misao: „Dobar trenutak za napuštanje, pomislio sam. Dvoje ljudi se nije moglo razići na puno prirodniji način” (Ibid, 25). Nakon toga incidenta Janez nestaje, a protagonist se potom zbog nesporazuma sukobljava s Janezovim najboljim prijateljem koji od njega očekuje videoigricu. On počinje dolaziti u njegovo naselje, prijeti mu i ucjenjuje ga. Alenova uloga u romanu je važna, ne samo zbog toga što je u romanu prvi protagonistov zlostavljač nego i zbog toga što je izbjeglica sa sela. U romanu se time ističe postojanje

¹³ Kada je riječ o predrasudama prema Slovencima i etnokulturnim stereotipima o njima u vicevima i frazemima bosanskoga jezika, [...] „oni svjedoče o slovenskom prihvatanju vrijednosti zapadnih društava, po čemu su bili poznati (i u drugim aspektima) još u vrijeme bivše Jugoslavije” (Šehović/Durmišević 2023: 128). Nadalje, analizom viceva i frazema, dokazano je postojanje etnokulturnih stereotipa o „škrto me Slovincu”, baš kao i o „glupome Bosancu” ili „lijenome Crnogorcu” (Ibid, 130).

snažnih opreka među lokalnim stanovnicima Sarajeva i izbjeglica iz ruralnih područja. Protagonist, kao rođeni Sarajlija, izražava svoju otvorenu netrpeljivost prema izbjeglicama koje su se naselile u njegovu naselju, opisuje to kao mržnju (Sila 2019b: 28). Time je u romanu izražena složenost društvene dinamike i naglašene su intrakulturne razlike u kontekstu urbanoga i ruralnoga susreta tijekom rata.

U sukobu s Alenom, prvo protagonistu želi pomoći Maja i time započinje protagonistov ovisnički odnos o dominantnim ženskim likovima koji ga štite u cijelome romanu. Lik Maje se izdvaja iz grupe njegovih prijatelja. Maja je Srпкиnja, a to je za većinu dovoljno da je ne prihvate ili čak omalovažavaju. Protagonistu je ona upravo zbog izdvajanja zanimljiva, naime, i kasnije će naginjati sklapanju prijateljstava s netipičnim likovima. Maja mu ne može sama pomoći pa o problemu izvještava njegova najboljeg prijatelja Faruku koji je Alena potom „udario i pogodio posred zuba” (Ibid, 53). Faruk je prikazan kao osoba suprotna od protagonista u mnogim aspektima. On je sportski tip, hrabar i avanturistički nastrojen, dok je protagonist više sklon knjigama. Protagonist ipak žudi za time da se zna tući kao Faruk, a ne da bude samo „fin momak” kakvim ga je Faruk nazivao (Ibid, 53).

S Farukom protagonist vrijeme provodi u krađi, još jednoj tipičnoj aktivnosti za dječake koja odr(a)žava kult muškosti. Zajedno krađu i po tržnicama, što podsjeća i na krađe u koje su se upuštali i likovi iz romana *Radio Sarajevo*. Kada u ovome romanu protagonist opisuje svoje pothvate zadnjega ljeta u Sarajevu, jasno je da je njima krađa i zabava, ali im služi i kao sredstvo preživljavanja u ratnim uvjetima. Protagonist i Faruk sa stranim vojnicima razmjenjuju pornografske časopise, i to prvenstveno za hranu. Sitne krađe pornografskih časopisa očito na protagonista ostavljaju trajan utjecaj, naime, postavljaju temelje za kasniji potpuno bezbrižan i nonšalantan odnos prema kriminalu. Naučen preživljavanju krađom, u Njemačkoj se protagonist nastavlja baviti kriminalnim aktivnostima – provaljivanjem u kuće i stanove. Protagonistu je rat toliko poremetio svakodnevicu i poimanje normalnoga da on u uvjetima bez rata osjeća potpunu nesposobnost da se snađe (Ibid, 118).

U potpunome kontrastu s protagonistovim kriminalnim aktivnostima je njegova obitelj, što je još jedan pokazatelj njegove identitetske podvojenosti. Roditelji protagonista su visokoobrazovani, baš poput roditelji protagonista iz romana *Radio Sarajevo*. Otac protagonista je zaposlen kao profesor bibliotekarstva, u njihovu stanu održava ispite za vrijeme rata kada je fakultet korišten kao vojna baza, a majka, fizičarka, za vrijeme granatiranja uspijeva obraniti doktorsku disertaciju u zgradi koja gori, iz čega je vidljiva

njihova posvećenost akademskoj karijeri (Sila 2019b: 30). Usto, za vrijeme rata otac se bavi i bazama podataka u organizaciji Adventističke crkve koja koordinira slanje paketa pomoći iz inozemstva, što je od velike važnosti za vrijeme rata jer ta organizacija pomaže svim konfesijama. Slanje paketa i primanje pomoći oslikava specifičnu situaciju u kojoj se nalaze mnogi stanovnici Bosne i Hercegovine kojima se u ratno vrijeme zbog raspada države odjednom mijenja i koncept inozemstva:

Ona se specijalizovala za to da u Sarajevo isporučuje pakete iz evropskog inostranstva. Ta vrsta pomoći bila je vrlo specifična za rat u Bosni, jer dio navedenog inostranstva – prije svega Hrvatska i Srbija – kratko prije toga to nije bio i zbog toga je tamo bila smještena šira familija, dok su u drugom dijelu živjeli rođaci koji su se nekada iselili tamo kao gastarbajteri. Malo koje evropske etničke grupe su takvi nomadi kao one iz bivše Jugoslavije, a među njima neprikosnoveni majstori emigracije su Bosanci. Gotovo svaki drugi Bosanac živi kao iseljenik. (Ibid, 80)

Zbog neimaštine i teške ratne svakodnevice, protagonistovi roditelji odlučuju da se obitelj preseli u Njemačku. Protagonist ih osuđuje zbog nepromišljenosti i manjka konkretnih planova, što se očitovalo u njihovoj prilagodbi te njihovim neakademske poslovima. I iz odrasle perspektive na njihovo preseljenje gleda izrazito negativno, ističe prestiž koji mu u životu postaje sve važniji. Tu emigraciju naziva *idiotlukom*, jer su se odselili iz grada u kojemu su bili umreženi i gdje bi, po njegovoj procjeni, nakon rata lako mogli ponovno stati na noge, jer su sve vrijeme bili cijenjeni na sveučilištima u regiji: „Moji roditelji su, nadalje, u svakoj od zemalja nasljednica Jugoslavije imali prijatelje koji su radili kao univerzitetski profesori ili u izdavačkim kućama. Mogli su se dočekati na noge nakon rata. Imali su ponude hrvatskih i srbijanskih univerziteta” (Ibid, 106).

Protagonist se često sukobljava s roditeljima, a nerijetko od njih dobiva i batine, no u ovome romanu obiteljsko nasilje nije detaljnije tematizirano kao u romanu *Radio Sarajevo* te su u ovome romanu češći verbalni sukobi nego fizički okršaji unutar obitelji. Vjerojatno najznačajniji sukob s roditeljima protagonist doživljava po dolasku u Njemačku nakon što saznaje da su ga roditelji gotovo zakinuli za studij jer su ga upisali u školu koja ga nije kvalificirala za upis na fakultet. Kako se čini, protagonistova jedina želja je želja za akademskom karijerom. Želi samo pripadati tomu miljeu, unatoč tomu što ni u jednome trenutku ne zna što bi točno studirao. Ipak, on odmah po tome saznanju isplanira naknadno položiti maturu i potom upisati studij. Protagonist u kasnijem opisu svoga uspjeha ističe da ipak završi dva studija, unatoč manjku roditeljske podrške, a sebe karakterizira kao lijenoga i neurotičnoga. S jedne se strane ovaj njegov uspjeh može interpretirati kao simbol napuštanja traume rata i postizanja stabilnosti, ali se s druge strane može smatrati i još jednom

identitetskom maskom koju navlači radi komocije i želje za pripadanjem akademskome miljeu. Protagonist unatoč uspjehu ipak još uvijek osjeća ljutnju zbog napuštanja Bosne i pritom ironično stereotipizira bosansko društvo:

Ali jedna stvar me izjeda: da smo ostali u Bosni, kao djetetu kolega sigurno bi me gađali doktorskom titulom i pripadajućom profesurom. Postao bih intelektualac u zemlji koju ljudi napuštaju čim su u stanju da pročitaju knjigu Wolfganga Hohlbeina. Oni koji ostaju su ili idealisti ili idioti. Žene bi bile lude za mnom jer znam čitati i pisati. (Sila 2019b: 107)

Taj milje kojemu toliko silno želi pripadati otkriva već rano u dječjoj dobi u ratnome Sarajevu, a njegovu idealnu sliku predstavljaju Student i njegova djevojka Ljiljana. Sa Studentom povremeno razmjenjuje pokoji strip, posjećuje ga je u njegovu stanu i divi mu se zbog načina govora. Ovaj je lik protagonistu intrigantan zbog svoje kompleksnosti i odstupanja od uobičajenih normi, naime, on odstupa od društva u kojemu se protagonist obično kreće. Student čita kompleksnije stripove, ali se i potpuno nepretenciozno koristi sofisticiranijim riječima, on je sve što protagonist želi biti:

Govorio je kao neki akademik i koristio riječi poput “jednodimenzionalno” a da pritom nije koketirao. Moji roditelji su kao ubijedeni komunisti bili strogi neprijatelji bilo kakve pretenzije – nje govali su krug prijatelja koji je bio pun automehaničara i domara – i već tokom mog djetinjstva često su me prekoraivali jer sam koristio riječi koje sam pokupio u nekoj knjizi i čiji (često frankofoni) zvuk mi se dopadao. Obožavao sam, što sam upoznavši se sa Studentom, upoznao nekoga ko je govorio onako kako sam želio da govorim već kao jedanaestogodišnjak. (Ibid, 85)

Jasno je da mu je lik Studenta svojevrsni idol. On nije samo obrazovan, nego protagonist u njemu vidi i ratnoga heroja jer je ovaj prekinuo studij kako bi se pridružio obrani grada. No ono čemu se protagonist najviše divi je Studentova djevojka Ljiljana iz imućne obitelji. Ljiljana je opisana kao izuzetno lijepa, a Student pak kao “normalni Jugoslaven s konjskom facom” (Ibid). Unatoč tomu, uspio je osvojiti njezino srce, što protagonist vidi kao dodatni dokaz Studentove posebnosti i najvažnije, kao dokaz nadilaženja klase.

Protagonist u jednoj sceni u romanu provodi više vremena nasamo s Ljiljanom kada za vrijeme granatiranja ne stigne pobjeći kući, a taj će događaj i to druženje na njega ostaviti dugotrajan učinak. Protagonist idealizira njezin lik. Njega slika o Ljiljani prati i nakon bijega iz Sarajeva, te se on zbog toga odlučuje na druženje samo s imućnim ljudima i traženje bogate djevojke poput nje te kaže: „Kada sam u Njemačkoj postigao spolnu zrelost, ložio sam se na veoma bogate trebe poput nje” (Ibid, 114). Ona ga je pri njihovome druženju potakla i na promišljanje o modi, naime, Ljiljana mu je pri njihovom susretu govorila o tome kako je zanima moda, pokazivala mu markirane odjevne predmete i na njega ostavlja poseban dojam. Njegova ljubav prema modi i opsesija skupim predmeta obilježile su mu život i ključne su u

izgradnji njegova identiteta. U Njemačkoj je protagonist radi tih skupih materijalnih stvari spreman i na bavljenje ozbiljnijim kriminalom.

6.3.2 Interkulturalni susreti

Protagonistu ovoga romana u Njemačkoj je glavni cilj steći akademsko obrazovanje, a cilj mu je i okružiti se s bogatima. Novac je i jedan od razloga zašto se u Njemačkoj druži sa Šemsom. Lik Šemse se pojavljuje kao svojevrsna spona između njemačke kulture i protagonistova bosanskoga identiteta. On je potpuno netipičan sin bosanskih gastarbajtera kojega je protagonist slučajno upoznao ubrzo po doseljenju. Šemso ga izvodi ga na razna mjesta, poklanja mu stvari. Šemso je zapravo vođa lokalne neonacističke skupine. Ni sâm protagonist ne može razumjeti kako je Šemso postao njihov vođa: „Do danas mi – unatoč našem intenzivnom prijateljstvu – nije jasno je li Šemsina karijera ekstremnog desničara bila nastavak njegovog mišljenja ili obični oportunistički” (Sila 2019b: 66). Nadalje, on smatra da, ako netko želi biti neonacist, potom: „[...] moraš biti potpuno otvoren prema fizičkom nasilju i trebaš vjerovati da je ono suština egzistencije muškarca, Nijemca, Evropljanina. U mom prisustvu Šemso nikada nije rekao ni jednu jedinu lošu riječ o ljudima iz drugih dijelova svijeta” (Ibid). Protagonist ističe paradoksalnu situaciju u kojoj se Šemso, dijete doseljenika s izuzetnim borbenim vještinama i sklonošću nasilju, nametnuo kao vođa grupe koja mrzi upravo doseljenike te smatra da je Šemso vjerojatno uspio zbog zastrašujuće fizičke snage i brutalnosti. Protagonistovi roditelji to prijateljstvo odobravaju i podržavaju, posebice kada Šemso uplakan zbog ljubavnih problema dolazi k njima usred noći: „Bio je rastrojen i tako je manično urlao u interfon da sam prvo mislio da mu on nekako čudno iskrivljuje glas. Iako je bilo usred noći i Šemso nas je probudio, moji roditelji se nisu ljutili na njega” (Ibid, 124). Roditelji Šemsine ispade vide kao autentičan izraz bosanske duše i potiču sina da pomogne Šemsi, naime, strahuju da protagonist gubi taj emocionalni intenzitet pod prejakim utjecajem njemačke kulture: „Lakoća kojom me je opčinio kapitalizam (po njihovom mišljenju beskorisnim stvarima), svakodnevno ih je razočaravala. Pa eto” (Ibid). No ključno je da protagonist Šemsu ne gleda na način na koji to čine njegovi roditelji i ne povezuje ga sa svojom inicijalnom bosanskom kulturom, što posebno dolazi do izražaja u jednoj svađi između protagonista i Šemse. Unatoč činjenici da dijele isti jezik, tada postaje jasno da protagonist Šemsu gleda kao Nijemca i da kriminalne radnje s njime odrađuje prvenstveno i isključivo zbog novčane koristi, a ne zbog vjernosti i prijateljstva. Protagonistu je Šemso

gastarbajter u smislu mentaliteta, ali i životnoga iskustva. Između njih su nepremostive razlike jer je protagonist propatio u ratu, a ta se patnja nastavila i nakon bijega u Njemačku:

– Duže od deset godina svaka jutarnja toaleta predstavljala mi je napor. Ujutro, već oko sedam, bio bih bez daha i sa strahom iščekivao školski dan, seminare – sada više ne. Prvo rat, u kojem su me tukli, u kojem sam obolijevao, smrdio, osiromašio, zatim mladost u Njemačkoj, poput neljubljene, psihotične olupine. Ti to ne poznaješ, Šemso, jer si gastarbajter, rođen ovdje. (Sila 2019b: 71)

U Njemačkoj je Šemso jedini njegov muški prijatelj. Od dolaska u Njemačku se protagonist okružuje samo ženama. Protagonistov dolazak u Njemačku i prvi susret s njemačkom kulturom obilježava prijateljstvo sa Sarom koje je započelo na treninzima. Protagonist ističe prvenstveno njezinu fizičku snagu i disciplinu, dvije kvalitete koje su joj omogućile da trenira za reprezentaciju i kasnije postane policajka. Njezina snaga i odlučnost su u potpunoj suprotnosti s protagonistovom fizičkom slabošću i nesigurnošću. Protagonistov problem sa slabošću i već spomenuta opreka između jakih i slabih, koja je do izražaja dolazila već u Sarajevu, manifestira se i u ovome odnosu. On osjeća poniženje zbog svoje fizičke inferiornosti, a Sara je pritom još i autoritativna, što dodatno kod njega stvara kompleks manje vrijednosti, ali ga i privlači. Sara preuzima ulogu protagonistove zaštitnice koju su u Sarajevu imali Maja i Faruk. Ona je imala brata neonacista koji je poginuo boreći se u Bosni, zbog čega se potom ubio Sarin otac policajac. Taj je događaj opisan u trećemu licu, čime se doprinosi objektivnosti u romanu (Ibid, 16 – 17). Protagonist se na početku svoga života u Njemačkoj druži samo sa Sarom, odlazi na treninge, šuti i u slobodno vrijeme uči jezik, a život mu djeluje mirno:

Sara me je upoznala u vrijeme kada sam još bio fin. Dosta toga je tome doprinijelo: družio sam se sa Sarom. Tek sam došao u zemlju. Još nisam govorio njemački. Sjedio sam šutke u učionici niže srednje škole, a navečer sam vježbao deklinaciju. Bildanje sa Sarom i zaljubljeni ostatak. U mojim sjećanjima nema doseljenja; radije me Njemačka pronalazi i obuhvati kao šakom ili kandžom – ali slika miša kojeg grabi jastreb je pogrešna, jer sam se ukočio od zanos, a ne od straha. (Ibid, 55)

Sara je već vrlo rano postala simbolom potpore i stabilnosti u njegovu novome životu. Sjećanja na rane dane u Njemačkoj su mu obilježena intenzivnim naporima da se uklopi i savlada jezične prepreke, sve kako bi se prilagodio novome okruženju. Protagonist Njemačku doživljava kao da ga obuhvaća kandžom, kao moćnu silu koja ga stišće, ali istodobno osjeća zanos. Prisutna je mješavina strahopoštovanja, uzbuđenja i fascinacije prema novoj zemlji, a sve to odražava njegovu unutarnju borbu i podvojenost. Njegov dojam o Njemačkoj može se interpretirati kao utjecaj i dojam o autoritativnoj moći na što u svome istraživanju identiteta u postkolonijalnome razdoblju fokus postavlja Bhabha (1994). U takvome kontekstu pojedinci često doživljavaju osjećaj ambivalentnosti i nesigurnosti, što je rezultat hibridnosti identiteta

koji se javlja zbog susreta s dominantnom kulturom, a proces prilagodbe i asimilacije uključuje neizbježnu tenziju između privlačenja i odbijanja autoriteta novoga okruženja.

Sara kao policajka baš za vrijeme službe zatekne protagonista u bolnici nakon što je krvav vozio bicikl. U razgovoru s protagonistom ona saznaje da ga je pretukao neonacist, brat djevojke Leonie s kojom se protagonist viđao. Sara potom sama osvećuje protagonista, baš kao što je to prije u Sarajevu učinio Faruk. Kao i Faruk, i ona protagonistu ponavlja da je on „fin momak”. Međutim, on se zapravo potajno uz pomoć Tajvanke Grace bavi kriminalom. S jedne strane tim krađama zadovoljava unutarnji poriv za buntom i želju da ne bude baš fin momak, a s druge strane uživa u luksuznim stvarima koje mu krađe omogućuju. I Sara i Grace imaju veliki utjecaj na protagonista i obje su dominantnije u njihovu odnosu. Ulrich Dronske ističe da je uloga ovih žena sklonih nasilju za protagonista sljedeća: one su potpuno pouzdane jer su uvijek na njegovoj strani, reagiraju na poraze i energično rješavaju njegove probleme, u tim je ženama vidljiva muška reakcija na konflikt. Ovdje se, kako zaključuje Dronske, vidi preokret tradicionalnih rodni uloga jer žene kompenziraju manjak nasilne muškosti, a on za njima žudi upravo zbog njihove nadmoći. Odnosi između protagonista i ovih ženskih likova su intenzivni i erotizirani, osciliraju između ljubavi i prijateljstva (usp. Dronske 2022: 478 – 479). Dronske ukazuje na preokret tradicionalnih rodni uloga jer protagonist, iako, kako je već spomenuto, djeluje kao „fin momak”, a zapravo traži nadmoćne žene koje kompenziraju njegovu nesposobnost da se nosi s nasiljem i pružaju mu osjećaj sigurnosti svojom dominantnošću.

Iz odnosa s Melanie, još jednom ženom sklonom nasilju, saznaje se mnogo o protagonistovoj nemogućnosti prilagodbe. Melanie i on su zajedno išli u školu u kojoj su počeli izgredi, a potom i na studij. Kada protagonist bolje svlada njemački jezik, on se, za razliku od protagonista iz oba ovdje analizirana romana Saše Stanišića, nije bolje uklopio, nego je njegovo ponašanje tek tada počelo otkrivati posljedice traume. U školi je često ulazio u sukobe, rušio stolce i izlijetao s nastave. Protagonistov bijes i frustracija, uzrokovani traumama iz prošlosti, manifestiraju se nemogućnošću prilagodbe i stalnim sukobima s autoritetom. Činjenica da je i sâm umoran od tolikoga svađanja, a ne može se kontrolirati, ukazuje na unutarnji konflikt. Kada protagonist kao student ponovno susretne Melanie, sada prikrivenu desničarku koja kao policajka pokušava otkriti ljevičarske aktiviste na fakultetu, naizgled se nalazi u mirnijem životnom razdoblju. Međutim, u pozadini se bavi kriminalom i događaju mu se razni ekscesi. Sukobi s okolinom su samo manje vidljivi okolini. Kada ga nervira djevojka koja živi u istom studentskom domu, njegova reakcija je da na njezinim

crtežima ostavi svoj izmet. On potom mirno nosi crteže s izmetom do njezine sobe, što govori da mu je taj čin donio neki oblik nakaradnog zadovoljstva. Njegova sklonost ka ekstremnim i neprilagođenim reakcijama na frustracije, kao i njegovi raniji izgređi u školi, odražavaju nesvjesno djelovanje traume. Aleida Assmann (2006: 188), naime, naglašava kako intenzivni doživljaji i traumatična iskustva bivaju odvojeni i zatvoreni unutar nesvjesnoga kako bi se zaštitila svijest pojedinca, ali se kasnije manifestiraju kroz specifične simptome. U ovome slučaju, ostavljanje izmeta na crtežima i nemogućnost prilagodbe mogu se interpretirati kao posljedica, nesvjesni izraz traume koja se manifestira kroz postupke koji su naizgled nepovezani s izvornim iskustvom, ali su i dalje prožeti njegovim utjecajem.

U razgovoru s Melanie protagonist otkriva kako su ona, ali i drugi učenici iz njihove škole percipirali njegovo ponašanje kao poremećeno. Protagonist je od nje zapravo htio čuti drugačiju potvrdu:

Činilo mi se kao da sam u vrijeme našeg prijateljstva bio izopačen i zbog toga sam obavezno želio da to tematizujem, jer sam se nadao relativizaciji svojih ekscesa. Bilo bi mi važno da je Melanie rekla kako smo tada eto svi bili mladi i divlji. (Sila 2019b: 56 – 57)

Iz razgovora s Melanie je jasna njegova potreba za validacijom i potvrdom da njegovo ponašanje nije bilo potpuno nerazumljivo ili neoprostivo. Protagonist sebe kao da pokušava nanovo izgraditi ili bolje rečeno, izgraditi novi dojam o sebi. Teži za normalizacijom, no neprestano se prurušava u razne uloge i prilagođava raznim odnosima iz puke želje za prilagodbom ili pripadanjem, što se može protumačiti kao mimikrija. On godinama nosi Šemsinu bombericu i Fred Perry polo majicu (Ibid, 128, 129). Te mu predmete Šemso poklanja, a ti se odjevni predmeti smatraju tipičnima za neonaciste, oni su obilježja te supkulture. Dronske smatra da se tim činom protagonist vidljivo preobražava u te neonaciste kojima se na svim razinama zapravo izruguje (usp. Dronske 2022: 476).

I Melanie i Sara su imale brata neonacista. Baš kao i Leonie i Nadine i Mursia i Jasmin, sve Njemice u romanu. Uloga neonacista može se tumačiti kao univerzalnost zla koje se manifestira neovisno o etničkoj pripadnosti pojedinca, ali, s obzirom na činjenicu da se svi odlaze boriti u Bosnu, oni su i indikacija porasta ekstremizma u vidu nacionalizma za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini:

Svaka od strana koje su se borile u Bosni u svojim redovima je imala ekstremiste; Balkan je nekada postao svjetionik za ideologe iz cijeloga svijeta, sigurno zbog nekog mitskog preobraženja u stvarnu granicu između Evrope i Azije, ili tako nekako. Mislim da su idealisti prijemčivi za tako nešto. Svi oni su u devedesetim pronašli nešto da brane u Bosni. (Sila 2019b: 105)

Prema pripovjedaču ovoga romana, Balkan je za vrijeme rata postao objekt projekcije za zapadne ideologije i stereotipe, a sukobi u regiji privukli su različite ekstremiste i idealiste iz cijeloga svijeta, a to je dodatno kompliciralo situaciju i intenziviralo stare stereotipe. Kako navodi Renate Hansen-Kokoruš, Balkan je često korišten kao projekcija zapadnjačkih stereotipa i percepcija. Iako se radi o starijim stereotipima, posebno nakon ratova devedesetih primjetan je pojačan povratak tim stereotipima, posebno na Zapadu. Prema Hansen-Kokoruš, pokazuje se da je razgraničenje Balkana, čak i unutar zemalja jugoistočne Evrope, s jedne strane duboko ideološki obojeno i subjektivno, a s druge strane se javlja izolacija ovoga prostora kao prostora drugosti i odbijanje svrstavanja u Europu, a odvija se kako u smislu stigmatizacije od strane drugih, tako i u smislu samostigmatizacije (usp. Hansen-Kokoruš 2007: 373).

Međutim, i protagonist svojim pogledom s Balkana stereotipizira njemačko društvo. On uspoređuje Saru i Melanie i gleda ih kao simbole Njemačke, simbole Zapada. Melanie je osoba koja upotrebljava ratni, nasilni rječnik za svakodnevne situacije, ona je za protagonista pomalo nenormalna i u neskladu je s njemačkom slikom reda i discipline. Fascinantna mu je upravo zbog svoje, kako to on percipira, sličnosti njemu: „Bila mi je slična, razmišljala je na jeziku koji je bio obojen strukturom ratnog rječnika” (Sila 2019b: 59). Sara, pak, s druge strane, utjelovljuje njemačku predodžbu o redu i kontroli. Ona simbolizira disciplinu koju je protagonist zapravo očekivao od Nijemaca. On smatra da Sara svojim ponašanjem maskira stvarnost njemačkoga društva, koje je, prema iskustvu s Melanie, puno nasilja: „[...] već tokom prve godine boravka slutio sam da se u Njemačkoj dešava daleko više nasilja nego što sam ja primjećivao, te da me je Sara štitila od njega” (Ibid). Time se u romanu ističe protagonistova predodžba o dvostrukosti njemačkoga društva u kojemu formalna slika demokracije i reda skriva sklonost nasilju i borbenosti, što se može povezati i s brojnim likovima neonacista u romanu.

6.3.3 Trauma i bijeg

Osim ratne svakodnevice, neimaštine i bježanja te sakrivanja za vrijeme granatiranja, protagonist je u Sarajevu izložen i gladovanju svojih roditelja, ali i bolestima. Protagonist prije bijega u Njemačku i sâm oboli. Čir koji se pojavio na njegovoj lijevoj butini utječe i na njegovo tijelo, ali i psihi. Takav bolestan mora i bježati od rata, a nakon bijega, za razliku od ostalih romana koji su predmet ovoga rada, protagonist se u mladim danima tek jednom nakratko vraća u Bosnu na bakin pogreb, ali se tomu povratku ne pridaje velika pažnja.

Bijeg iz ratnoga Sarajeva opisan je vrlo detaljno i surovo te djeluje vrlo slično kao bijeg protagonista i njegove obitelji u romanu *Radio Sarajevo*. Bijeg započinje puzanjem kroz tunel, što je protagonistu bilo teško zbog čira na nozi. Pritom pada u nesvijest, ima vizije da prelazi preko mrtvaca i mentalno je iscrpljen. Protagonistovo iskustvo bijega pokazuje kako traumatski događaji nadilaze kapacitete neposredne obrade i ostavljaju dugotrajan psihički utjecaj (usp. Campana 2013: 11). Naime, kasnije u retrospektivi protagonist shvaća da ima mnogo rupa u sjećanju kada promišlja o tome tunelu, a to odgovara teoriji o nemogućnosti sjećanja zbog traume, što detaljnije razrađuje Aleida Assmann u svojoj teoriji o traumi i sjećanju. Prema njoj, traumatična iskustva su toliko nerazumljiva, bolna i životno ugrožavajuća da ih um automatski blokira i izolira kako bi zaštitio svijest (usp. Assmann 2006: 188). To potvrđuje i Cathy Caruth koja navodi kako traumatska iskustva onemogućuju njihovu integraciju u svijest i sjećanje, čime se održava stanje „inherentnoga zaborava” koje prekida tijek normalnoga pamćenja i stvara fragmentarne, teško povezive slike prošlosti (prema Balaev 2008: 151). Putovanje kroz tunel i kasniji događaji tijekom bijega otkrivaju niz situacija koje pomiču granice izdržljivosti protagonista i njegove obitelji. Na putu ih zaustavljaju, a doživljavaju i poniženje jer im se onemogućava obavljanje fizioloških potreba. Protagonistu je nevažno jesu li vojnici i policajci Hrvati ili Srbi, njemu su svi oni neprijatelji koji ih ponižavaju zbog toga što su Muslimani. U istome odlomku tako ističe da su ih zaustavili Srbi četnici, a potom ih naziva Hrvatima, dakle potpuno relativizira narodnost neprijatelja. Činjenica da im nije bilo dozvoljeno mokriti, kod protagonista je izazvala dugoročne posljedice. Zabrana obavljanja fizioloških potreba tijekom bijega i dugoročne posljedice toga iskustva odraz su repetitivnoga proživljavanja traume kroz simptome posttraumatskoga stresnog poremećaja, što je prema Hutmacheru (2019: 328) jedna od ključnih manifestacija traume. Protagonistova izjava da „ludi kada mora u toalet” ukazuje na tjelesnu manifestaciju traume i njezin utjecaj na svakodnevno funkcioniranje:

Granični panduri dali su da im se pasoši i novac za mito dodaju iz autobusa, jer im je unutra previše smrdjelo. Pola sata nakon prelaska granice zaustavili smo se na benzinskoj pumpi i otrčao sam u toalet. Potrajalo je sigurno jednu minutu dok mlaz nije savladao zgrčenu prostatu, a onda sam se konačno olakšao – ali imao sam osjećaj kao da mi iz mokraćne cijevi izvlače bodljikavu žicu. U jednom trenutku sam zaplakao. Platilo sam cijenu za ovo putovanje: ludim kada moram u toalet, a moram stalno u toalet. U kinu se proguram pored svih i odem da pišam, nekada čak dva puta tokom filma. Svejedno mi je. (Sila 2019b: 112 – 113)

Uz ratnu traumu, protagonist se suočava i s drugim oblicima traumatičnih iskustava. Kako navodi Dronske, roman se ne bavi jednim izoliranim traumatičnim događajem koji se ponavlja u traumatiziranom subjektu, nego učestalim životno ugrožavajućim ili ponižavajućim situacijama koje nastaju kombinacijom ekstremnih društvenih i ratnih

opasnosti. Dronske nadalje ističe da se traumatična iskustva odražavaju u neprilagođenim proceduralnim sjećanjima, odnosno u radnjama ili obrascima kretanja koje trauma izaziva, a koji se nesvjesno ponavljaju u novim, potpuno drugačijim opasnim situacijama u Njemačkoj (Dronske 2022: 481 – 482). Sve te silne traumatične događaje protagonist zapravo sve vrijeme potiskuje, njegov ih um blokira. Primjerice, kada njegov prijatelj u Njemačkoj Šemso ima ljubavnih problema, on ne razumije kako ne može samo zaboraviti i iz toga je vidljiv njegov odnos prema traumi:

Njegova nemoć naspram sjećanja bila mi je neobjašnjiva; nisam shvatao zašto se nije više trudio da zaboravi Murciju. Zaborav je pitanje stava, ponuda koja mora doći iznutra – ako se to uradi, sjećanja se brišu, u to se možeš pouzdati i nikad ne gubiš brzinu. Znam to, ja zaboravljam. (Sila 2019b: 130)

Zaboravljanje protagonista dovodi u situaciju gdje zbog potiskivanja gubi doticaj sa stvarnošću te ne može povezati vremenski slijed događaja, što je simptom traume. To se odražava u cijelome romanu pomoću neobičnih umetaka i vremenskih skokova, a eksplicitno dolazi do izražaja u epilogu ovoga romana u kojemu zaboravljanje igra ključnu ulogu u razotkrivanju njegova unutarnjeg stanja. Ono je vidljivo na više razina – zaboravljanje prošlih događaja, zbunjenost vremenskim slijedom, ali i kao emocionalna dezorijentacija. Protagonistovo zaboravljanje, njegovo nesvjesno potiskivanje traumatičnih sjećanja i time gubitka dodira sa stvarnošću, odražava tvrdnju Michelle Balaev da trauma uzrokuje stanje *speechless terrora* koje dijeli ili uništava identitet (Balaev 2008: 149). Protagonistovo gubljenje vremenskog slijeda u romanu potvrđuje tezu Alexandre Campane da traumatsko iskustvo često razara mogućnost stvaranja koherentnoga narativa i uzastopnoga vremenskog slijeda (Campana 2013: 11). Ova nemogućnost povezivanja događaja u linearan narativ, nastala zbog nemogućnosti verbalizacije, ukazuje na to da traumatsko iskustvo ne samo da utječe na protagonistovo pamćenje, nego utječe i na njegovo poimanje vlastita identiteta. Fragmentacija sjećanja odražava se i kroz stalnu dezorijentaciju u vremenu i emocionalnu distanciranost, čime se protagonist nastoji zaštititi od ponovnoga proživljavanja traume.

Protagonist se u epilogu prisjeća susreta s Leonie i nasilja koje je pretrpio zbog njezina brata neonacista, ali mu detalji posve izmiču, sjećanja su mu fragmentarna zbog traume i neprestanoga bježanja na više razina, od fizičkoga do psihičkoga bijega te emocionalnoga udaljavanja. Kada se pokušava prisjetiti trenutka kada je Sara napala Leoninog brata, protagonist ne može povezati događaje na linearan način. Zbunjen je, sjećanja su mu iskrivljena i izmiješana. Protagonistovo stanje svijesti dodatno komplicira Valium koji mu je

dala Grace i koji je samo još jedan od načina bijega. Na jednome razgovoru za posao on ponovno susretne Leonie, nakon čega stvara potpuno apsurdne verzije stvarnosti:

Ali zašto me gledala s toliko gnjeva, ostalo mi je zagonetka. Možda me je krivila za smrt svoga brata, jer sam ga na kraju krajeva svojim penisom, rasnom sramotom i Sarinom pomoći otjerao u Bosnu, gdje je upucan i gdje sam kao dijete vidio njegovo tijelo umotano u zavjesu od tuša. (Sila 2019b: 149)

Središnji motiv koji se prepoznaje u protagonistovu životu je već spomenuto neprestano bježanje. Protagonist ne bježi samo s obitelji iz ratnoga Sarajeva. I u Sarajevu neprestano bježi od djece iz susjednih naselja i od granata. U Njemačkoj bijeg postaje sveprisutan dinamični element u romanu. Protagonist bježi od braće i očeva djevojaka s kojima se viđa, ali i od bolesti koja pogađa njegove roditelje, a neprestano bježi i s mjesta koja je opljačkao. Njegov bijeg doista nema jasno definiran cilj, nego je, kao i njegova osobnost, posve kaotičan, a nerijetko i apsurdan. Osim fizičkoga bijega u smislu kretanja, on bježi i od sebe samoga, bori se između snažnih opreka u svome identitetu, između kriminalca i akademskoga građanina, slabića i snagatora. Čini se da je identitet kakav razvija protagonist odlikovan slabljenjem zbog otuđenja i od inicijalne i od dolazne kulture, što izaziva osjećaj izgubljenosti na vlastitome tlu i što se naziva „alienating hybridity” (Hogan 2000, cit. prema Mecklenburg 2009: 73).

Prema Hutmacheru, među simptome posttraumatskog stresnog poremećaja spada sklonost prekomjernoj uzbuđenosti koja se može manifestirati kroz poteškoće s koncentracijom (usp. Hutmacher 2019: 328). To je kod protagonista ovoga romana vidljivo u njegovoj impulzivnosti i hiperaktivnosti. Kako zaključuje Dronske, protagonist je u romanu istodobno statičan i hiperaktivan, a nedostatak razvoja osobnosti kompenzira akcijama te je zbog toga prikazana priča prepuna impulzivnih događaja koji se tiču tek pukoga uzbuđenja, kršenja pravila te bijega i paralize. To su osnovne strategije kojima se protagonist kreće stvarnošću prepunom nasilja, u Bosni i u Njemačkoj, ponekad kao počinitelj, ponekad kao žrtva (Dronske 2022: 475). Ova dinamika bijega ključna je za razumijevanje protagonistove kompleksne identitetske borbe, kao i načina na koji se nosi s okolinom.

6.3.4 Višejezičnost

U njemačkome izvorniku ne postoji snažan dojam višejezičnosti. Na nekoliko se mjesta spominju toponimi poput protagonistova naselja Čengiće Vila ili pak naselja Otoka, no izravni hibridizacija jezika izostaje. Kada dječaci kradu voće, spomenu se šljive koje se

zovu *reine claude verte*, ali su ih oni slavenizirali u “Renoklode” i piše se velikim početnim slovom te su označene navodnicima.

Za razliku od romana *Radio Sarajevo* gdje se isto tako spominju imena zgrada, ovdje se spominje “Stometarka” i naziv se ni ne pojašnjava niti se prevodi, ali ponovno se pojam označava navodnicima. Isto kao i glagol “žvaljati” koji se pojašnjava kao lizanje i žvakanje, a naglašava se i poteškoća pri prevođenju pojma na njemački te se zbog toga on navodi na bosanskome jeziku. Za razliku od svih tih spomenutih pojmova koji su istaknuti navodnicima, pojam Četnik se u romanu samo piše velikim slovom, bosanskim fonetskim načinom pisanja i bez navodnika. Ovdje se koristi termin bosanski jezik jer tako protagonist naziva svoj jezik.

Izostanak višejezičnosti i dojma miješanja jezika možebitno je nastojanje da se integriraju iskustva i kultura likova unutar njemačkoga jezičnog okvira kako bi se priča približila njemačkoj publici jer je njoj tako omogućeno lakše razumijevanje i povezivanje s likovima i njihovim iskustvima. Odluka da se izbjegnu prekomjerni višejezični elementi također je i stilski izbor s možebitnim ciljem postizanja konzistentnosti i jasnoće. No, rijetko, ali ipak prisutno spominjanje toponima i tek nekih izraza na bosanskome jeziku ipak služi kao sredstvo pojačavanja autentičnosti unutar kulturnoga konteksta njemačkoga jezika.

6.4 Tijan Sila – *Radio Sarajevo*

Radio Sarajevo četvrti je roman autora Tijana Sile. Rat i svakodnevnica mladoga protagonista u ratnome Sarajevu glavne su teme ovoga romana. Život svih likova, protagonista, njegove obitelji i prijatelja, transformira se kako užasi rata napreduju, oni razvijaju tehnike preživljavanja poput izbjegavanja otvorenih površina, nauče živjeti s folijama na prozorima umjesto stakla, suočavaju se s velikim siromaštvom i izgladnjelošću te bolestima. Ključno je obilježje priče ovoga romana neizvjesnost svakodnevica i poljuljanost međuljudskih odnosa, čemu je glavni uzrok gubitak sigurnosti, a protagonist tek otprilike dvije godine nakon početka rata s obitelji bježi u Njemačku u potrazi za tom sigurnošću.

Roman je fragmentarne strukture, no ne djeluje kao da je struktura romana labava. Naime, glavnu narativnu liniju koja prati napredovanje rata vrlo je lako slijediti jer se fragmenti, uz nekoliko iznimaka, tematski i vremenski vežu jedan na drugoga, a u nekima od njih čak su i precizirane vremenske odrednice ratnih zbivanja. Iako se prati mladoga pripovjedača u prvome licu koji svoju ratnu priču pripovijeda u prošlome vremenu, očito je

riječ o retrospekciji jer se u romanu pojavljuju i umetci u prezentu iz odrasle perspektive. Tek su mjestimično ubačeni umetci u trećemu licu u kojima pripovjedač komentira neke događaje iz perspektive drugih likova daje svoj sud ili pak kontekstualizira, posebno vezano uz ratne konstelacije.

6.4.1 Intrakulturne razlike

Protagonist odrasta u multietničkoj državi. U prikazanoj priči je fokus postavljen na ratu u Bosni i Hercegovini, čime su, kao i kod protagonista u prethodnim analizama u ovome radu, narušene razvojne faze djetinjstva i adolescencije koje su, prema Eriksonu (1966), potaknute pojačanom potragom za osjećajem kontinuiteta i pripadnosti. Utjecaj na identitet takvoga multietničkoga okruženja postaje upravo mnogo snažniji u situaciji kada različitosti počinju dolaziti do izražaja unutar jedne nehomogene kulture, kada se počinje dijeliti po razlikama i sličnostima, što odgovara teoriji konstruiranoga etničkog alteriteta u Bosni i Hercegovini koji se upotrebljava za ideološke projekte kako bi podjele od jednoga naroda u tri naroda postale čvrsto ukorijenjene kao prirodne i nepromjenjive (usp. Balorda 2020: 255). Vjerske su razlike one koje su u središtu svih nemira i sukoba za vrijeme rata, a netrpeljivost se javno vidjela po brojnim grafitima koji su se već prije početka rata počeli pojavljivati po gradu, jer, iako je u središtu ovoga romana rat, taj je rat zapravo, prema protagonistu, tek kulminacija mračnoga raspoloženja zbog kojega Bosna godinama prije rata nije živjela u miru. Grafiti po kojima se vidjela netrpeljivost bez zadržke su napadali etničke skupine s područja Bosne i Hercegovine: „Sie forderten ‘Moslems in die Gaskammer’ zu treiben und eine Ausweitung von ‘Serbien bis nach Tokio’ (das Original reimt sich). Sie behaupteten, dass Bosnien nie existiert habe, nicht existieren dürfte”¹⁴ (Sila 2023: 13). No konflikti koji su uslijedili na teritoriju Bosne i Hercegovine bili su mnogo složeniji od jednostavnih podjela na tri etničke skupine. Pripovjedač smatra važnim i iscrpno pokušava ocrtati konstelaciju i tijek sukoba kako ih on vidi. Opisuje svoje poimanje složene prirode sukoba koji su se dogodili tijekom rata u Bosni i Hercegovini i koji neminovno utječu na njegov identitet. Pripovjedač navodi niz aktera koji su oblikovali ovaj sukob i oslikava dinamiku rata, on ilustrira svoju percepciju složenosti i kompleksnosti rata, nešto što se čini da izaziva ili je posljedicom identitetskih borbi. Kako pripovjedač objašnjava, ispostavilo se da sukob nije bio ograničen na etničke skupine, nego je imao i političke i teritorijalne dimenzije:

¹⁴ „Pozivali su na to da se strpaju ‘Balijske komore’ i da se proširi ‘Srbija do Tokija’. Tvrđili su da Bosne nikada nije bilo i da ni ne smije postojati.”

[...] Serbien konnte beim Überfall auf Bosnien auf die Unterstützung durch einen Teil der serbischen Minderheit in Bosnien zählen, was den Bosnienkrieg nicht ausschließlich, jedoch auch zu einem Bürgerkrieg machte. Ein Teil der bosnischen Serben kämpfte gegen die serbischen Nationalisten. Ein Teil bosnischer Moslem wiederum unterstützte die serbischen Streitkräfte und kämpfte gegen die bosnische Armee – sie folgten dem Warlord Fikret Abdić, der im Westen des Landes eine “autonome Provinz” ausgerufen hatte. Nach einem Jahr kämpften auch die Truppen kroatischer Nationalisten gegen die bosnische Armee, allerdings nicht überall – diese Kämpfe konzentrierten sich auf die Stadt Mostar, in anderen Regionen blieb man weiterhin gegen die Serben verbündet.¹⁵ (Sila 2023: 20 – 21)

Etnički konflikt se, prema Mujkiću (2019: 50), često opisuje kao sukob između dviju ili više grupa koje su identitetski jedinstvene i odvojene, što olakšava stvaranje jednostavnih shema koje predstavljaju političke stavove tih grupa u skladu s interesima njihovih vladajućih elita. Zagovornici tih stavova, prema Mujkiću, tvrde da odražavaju stvarnost, tretirajući te etničke grupe kao stvarne entitete. Ova percepcija se dodatno pojačava vezivanjem tih grupa za specifične teritorije, što podržava narativ o etničkome konfliktu kao sukobu jasno odvojenih identitetskih grupa, poput Srba, Hrvata i Bošnjaka. Ovakav način razmišljanja pojednostavljuje kompleksnu dinamiku sukoba i zanemaruje složenije političke, teritorijalne i ideološke interese koji su također oblikovali konflikt. Takva je kompleksna dinamika opisana u romanu iz perspektive pripovjedača.

U kontekstu međuetničkih netrpeljivosti, etnički miješani brakovi, poput braka protagonistovih roditelja, često su bili na meti kritika i osuda. Njegova je majka iz katoličke obitelji, a otac iz muslimanske. Protagonistova je baka pravoslavna Srpkinja, ali, kako navodi protagonist, to za njegova oca nije mijenjalo ništa, „[...] da für Bosnier die väterliche Ahnenlinie als maßgeblich gilt, wenn es um Fragen ethnischer Zugehörigkeit geht”¹⁶ (Sila 2023: 20). Protagonist i njegovi roditelji zbog toga su na svojoj koži osjetili mržnju, netrpeljivost ili nepravdu. Protagonist je prvi susret s netrpeljivošću prema Muslimanima doživio i prije rata, od školskog prijatelja Dejana za kojeg protagonist ističe da je „blässlicher, untersetzer serbischer Junge”¹⁷ (Sila 2023: 25). Kada se u nevinoj dječjoj igri sličicama naljuti na protagonista, njemu i prijateljima Dejan zaprijeti da će rat uskoro započeti, a tada u zemlji više neće biti mjesta za njih. Upravo s Dejanovim se ocem sukobio i protagonistov otac, a Dejanov otac mu je pritom prijetio: „Ich kenn euch. Ich weiß, wo du mit deiner Kroatenfrau

¹⁵ „Pri napadu na Bosnu, Srbija je mogla računati na potporu dijela srpske manjine u Bosni, što je bosanski rat učinilo ne isključivo, ali također građanskim ratom. Neki bosanski Srbi borili su se protiv srpskih nacionalista. Dio bosanskih Muslimana je pak podržavao srpske snage i borio se protiv bosanske vojske – slijedili su ratnoga zapovjednika Fikreta Abdića koji je proglasio ‘autonomnu pokrajinu’ na zapadu zemlje. Nakon godinu dana, postrojbe hrvatskih nacionalista također su se borile protiv bosanske vojske, no ne svugdje - te su borbe bile koncentrirane u gradu Mostaru, u drugim krajevima ostali su u savezništvu protiv Srba.”

¹⁶ „[...] jer se za Bosance loza predaka po ocu smatra odlučujućom kada je riječ o etničkoj pripadnosti.”

¹⁷ „Bljedunjav, zdepasti srpski dječak.”

wohnst, du *balija*”¹⁸ (Ibid, 27). I u ovome romanu, kao i u ostalim romanima koji su predmet ovoga rada, opisana je dehumanizirajuća diskriminacija: „[...] in Sarajevo hatten serbische Paramilitärs bereits damit begonnen, Straßen mit brennenden Müllcontainern zu barrikadieren. Sie zogen Männer aus Autos, zwangen sie, die Hose runterzulassen – verdroschen die Beschnittenen”¹⁹ (Ibid, 36). Religija postaje ključni identitetski marker koji služi kao sredstvo podjele. Segregacija po vjeri u romanu dolazi do izražaja i kada protagonist s majkom i bratom odlazi u potragu za hranom te tako dolaze do Caritasa, a tamo im odbiju pomoći jer nemaju krsni list sa sobom, nužan dokaz za dobivanje pomoći jer bi u suprotnome svatko mogao tvrditi da je katolik. Majka na to odgovara: „Als würde das irgendwer freiwillig von sich behaupten”²⁰ (Ibid, 97). Iz toga je jasno da majci vjera očito nije mnogo predstavljala u životu, ali obrazovanje zato jest. Roditelji protagonista, baš kao i roditelji iz romana *Zvjerčica unlimited*, su oboje visokoobrazovani i zaposleni na fakultetu. U romanu se problematizira utjecaj klasno podijeljenoga društva na temelju faktora obrazovanja. Zbog majčinih stavova je naglašena razlika između obrazovanih i neobrazovanih. Riječ je o vrijednosnim te svjetonazorskim stavovima koji su važne domene kulturnih varijacija (usp. Birkhan/Kreff 2013: 189). Majčin se stav kasnije preslikava i na protagonista koji isprva kritički promatra majku: „Meine Mutter beeindruckte es natürlich nicht, dass die Nachbarn sie nicht mochten, es war ihr sogar eine Genugtuung”²¹ (Sila 2023: 126). Majka se nije ponašala u skladu s ustaljenim obrascima ponašanja:

Zuallerletzt brach sie eins der größten bosnischen Tabus, indem sie ihren Wunsch nach Distinktion offen aussprach und lebte. Weder der Kommunismus noch die bosnisch-osmanische Kultur hatten einen Platz für eine Frau vorgesehen, die zu Männern sagte:
“Sei still. Ich habe studiert und du nicht. Du hast mir rein gar nichts zu erzählen!”²² (Ibid, 24)

Majka želi da protagonist bude kao i ona, u romanu ga pokušava zaštititi od onoga što ona smatra negativnim utjecajima, što je teško jer su za protagonista najvažnija njegova, kao i u romanu *Zvjerčica unlimited*, naseljem uvjetovana prijateljstva. Naime, djeca izvan naselja ne smatraju se *rajom* kao prijatelji iz susjedstva. Oni su zajedno odrasli i imaju obvezu jedni prema drugima i u zrelijoj dobi. To su za protagonista ovoga romana prvenstveno Rafik i Sead. Pravi primjer *raje* i načina na koji funkcioniraju takva prijateljstva jest prijateljstvo

¹⁸ „Poznajem vas. Znam gdje živiš sa svojom ženom Hrvaticom, balijo jedan.”

¹⁹ „[...] u Sarajevu su srpske paravojne postrojbe već počele barikadirati ulice zapaljenim kontejnerima za smeće. Izvlačili su muškarce iz automobila, tjerali ih da spuste hlače i tukli su one obrezane.”

²⁰ „Kao da bi to itko za sebe dobrovoljno tvrdio.”

²¹ „Naravno, moja majka nije bila impresionirana time što je susjedi nisu voljeli, to joj je čak predstavljalo zadovoljstvo.”

²² „Na kraju je srušila jedan od najvećih bosanskih tabua otvoreno izražavajući i živeći svoju želju za isticanjem. Ni u komunizmu ni u bosansko-osmanskoj kulturi nije bilo mjesta ženi koja je muškarcima govorila:

‘Ti šuti. Ja sam studirala, a ti nisi. Nemaš mi što govoriti!’”

protagonistova oca i Muhameda. Muhamed je opisan kao bezopasan kriminalac koji je protagonistova oca spašavao od nasilnika kada su obojica bili djeca, a za vrijeme rata bez njegove pomoći obitelj možda ne bi ni preživjela. Protagonistu je pripadanje *raji* važno, što je rezultat potrebe pojedinca za uklapanjem u okolinu pri razvoju identiteta, na što Erikson (1966) postavlja najjači fokus pri opisu svoga modela faza psihosocijalnoga razvoja pojedinca. U romanu se ističe da su u naselju obitavala samo dva visokoobrazovana para, vidno izopćena iz društva. Kći drugoga para Gordana Marijanović je bila „völlige Außenseiterin”²³ (Sila 2023: 50). Za razliku od nje, protagonistu je identifikacija s *rajom* izuzetno važna, a ta društvena podjela na klase ovisno o obrazovanju posebno dolazi do izražaja kada zbog Gordanina dnevnika protagonist shvaća da su ona i Emir možebitno bili u ljubavnoj vezi. Nejasno mu je kako bi ona bila u vezi s *jalijom*, nekime „der sich oft prügelte, der stahl und verhaft wurde”²⁴ (Ibid, 58). Ona koja je na glasu kao „verstockt und hochmütig”²⁵ (Ibid, 50). Protagonist ne može zamisliti da je njih dvoje bilo zajedno jer je Gordana „[...] Kind einer akademischen Familie war, während Ermin aus einer proletarischen stammte [...]”²⁶ (Ibid, 55).

Protagonist je sretan što su on i brat dio *raje*, što je pozivan u domove, ali je istodobno na trenutke i ponosan jer se malo izdvaja. Znanje engleskoga mu pomaže pri druženju sa Seadom i Rafikom u situacijama kada bi ukradene pornografske časopise pokušavali razmijeniti za cigarete ili slatkiše sa stranim vojnicima. Hvaleći njegovo znanje, oni kao da hvale njegovu obitelj. No vidljivo je da protagonist preuzima majčine obrasce kada druge osuđuje za njihovo neznanje standardnoga jezika ili engleskoga:

*Wir beherrschten Deutsch und Englisch, während unsere Nachbarn als reine Dialektsprecher nicht einmal Hochbosnisch konnten. Ich war es gewesen, der unsere muslimischen Nachbarn gewarnt hatte, bei Hilfsrationen der Caritas nicht die Fleischdosen zu nehmen, auf denen pork stand, sondern nach dem Wort beef Ausschau zu halten.*²⁷ (Sila 2023: 126 – 127)

No unatoč obrazovanju i uspjesima, obitelj je neprestano nailazila na neodobravanje. U romanu je očito da je društvo u kojemu protagonist odrasta obilježeno antiintelektualizmom. To je vidljivo na primjeru protagonistova oca koji radi za Crveni križ i Adventističku crkvu na izradi distribucijskih tablica. Protagonist aludira na to kako je otac taj posao mogao dobiti

²³ „Potpuna autsajderica.”

²⁴ „Tko se često tukao, tko je krao i bivao uhićen.”

²⁵ „Tvrdo glava i ohola.”

²⁶ „[...] bila dijete iz akademske obitelji, dok je Ermin potjecao iz proleterske obitelji [...].”

²⁷ „Mi smo vladali njemačkim i engleskim, dok naši susjedi, koji su se služili pukim dijalektom, nisu znali ni standardni bosanski. Ja sam bio taj koji je naše muslimanske susjede upozorio da kada primaju pomoć od Caritasa, na konzervama mesa traže riječ *beef*, a ne uzimaju one s riječju *pork*.”

zahvaljujući svojim računalnim sposobnostima koje su u to doba bile rijetkost. Međutim, susjedi ga ipak kritiziraju jer nije otišao na bojište. Njegova percepcija kao slabića nije samo odraz njegove fizičke snage, nego i društvenih faktora. U okviru ratnoga vremena, ali i u bosanskoj kulturi inače, prema protagonistu, obrazovanje se nije cijenilo, naime: „Bosnien war ein Land, in dem auch von Akademikern erwartet wurde, dass sie sich im Faustkampf beweisen können, woran mein Vater sein Leben lang gescheitert war. Wenn er bedroht wurde, wurde er ratlos”²⁸ (Ibid, 27). Prikaz društvene isključenosti protagonistove obitelji ukazuje na postojanje društvenih predrasuda i stereotipa, a to se odražava i na protagonistovo prijateljstvo sa Seadom pa u njihovim svađama slabost protagonistova oca sve više dolazi do izražaja i izaziva sukobe. Jasno je da se protagonist suočava s naslijeđenim predrasudama i stereotipima, što dodatno otežava proces formiranja vlastitoga identiteta. Njegova se unutarnja borba odražava i na odnose s drugima i na samoprihvatanje, što je odraz hibridnoga identiteta. Svoje unutarnje borbe protagonist ispoljava na slabijemu Rafiku, izruguje mu se zbog toga što mu je otac nepismen. Osim što se ovime naglašavaju društvene razlike, jasna je i osobna važnost obrazovanja kao ključnog čimbenika u formiranju identiteta protagonista.

U ratnome Sarajevu, jedna od dodatnih društvenih distinkcija koja se ističe jest povezanost s kriminalnim miljeom i ratnim profiterstvom. Ratni profiteri koje protagonist naziva gangsterima te ih uspoređuje s lopovima i kriminalcima, paradoksalno su doživljavani kao ratni heroji. Neki ove likove vide kao nužno zlo koje je omogućilo opstanak, dok ih drugi, poput Muhameda, osuđuju kao izrabljivače situacije. Stoga se protagonist suočava s konfliktnim pogledima na ove likove, što komplicira njegovu percepciju moralnih i etičkih pitanja. Tijekom rata, oni kontroliraju crno tržište koje je stvorilo dodatne podjele u društvu, između onih koji su imali sredstva za kupnju na crnom tržištu i onih koji su bili prisiljeni oslanjati se na humanitarnu pomoć. Ono je neminovno odraz ekstremnih uvjeta ratnoga razdoblja: „Der Krieg hatte nicht bloß moralische Werte auf den Kopf gestellt: Für ein Kilogramm Zucker zahlte man im ersten Kriegsherbst um die 300 Deutsche Mark [...]”²⁹ (Sila 2023: 72). Kriminal i nasilje prate tu svakodnevicu na crnome tržištu. Suočavanje s korupcijom, pljačkama i nasiljem na crnom tržištu utječe i na vrijednosti mladoga protagonista. To je vidljivo kada se on zajedno sa svojim prijateljima stade upuštati u krađe kako bi ukradeno razmijenio za slatkiše. Jasno je da je izgubio moralnu orijentaciju i da je

²⁸ „Bosna je bila zemlja u kojoj se i od akademika očekivalo da se mogu dokazati i u fizičkim sukobima, nešto u čemu je moj otac cijeli život bio posrtao. Kad god bi mu se prijetilo, ostajao bi zbunjen.”

²⁹ „Rat nije samo moralne vrijednosti postavio na glavu: Za kilogram šećera prve se ratne jeseni plaćalo oko 300 maraka.”

kriminal potpuno normaliziran zbog ekstremnih uvjeta. Tek nakon što ih roditelji otkriju jer su ih na ulici istukli, protagonist mora redovito odlaziti u školu, a Sead i Rafik nastavljaju s pohodima i upadaju dublje u probleme, započinju se i drogirati. Tada ih protagonist počinje gledati kao da neprestano rade nešto pogrešno, nešto što on ne može shvatiti i pojačava se njegova podvojenost jer gubi osjećaj pripadnosti skupini.

U ovome romanu, u kontekstu multietničkoga društva Bosne i Hercegovine, osim etničkih i religijskih podjela, društvene razlike i hijerarhijske konstelacije igraju važnu ulogu u formiranju identiteta protagonista. Prisutna je dinamika moći između jakih i slabih te se često tematizira nasilje. U društvu koje cijeni fizičku snagu i autoritet, otac protagonista, percipiran kao slabić, nije mogao zadovoljiti očekivanja koja su mu nametnuta, te je stoga sina pokušavao poticati na nasilje:

Normalerweise wäre es nicht allzu schlimm gewesen, mit Blessuren heimzukehren. Meinem Vater, der selbst überhaupt nicht kämpfen konnte und von Seads Vater verprügelt worden war, gefiel es sogar, sich einzubilden, dass ich kampftüchtiger sei – manchmal strich er mir dann durch die Haare oder riet mir, einen Stein in die Faust zu nehmen, wenn ich das nächste Mal gegen jemanden kämpfen müsse, der größer sei als ich. Sich einzubilden, dass ich stark sei, befreite ihn vermutlich von der Scham, die er aufgrund seiner eigenen Schwäche empfand.³⁰
(Ibid, 110)

No otac nije samo poticao sina na nasilje, nego ga i je i tukao. Kako protagonist zaključuje, „Choleriker und Feigling zu sein ist ein schweres Los”³¹ (Ibid, 28). Kao slabić, otac je ljutnju ispoljavao na slabijima od sebe, unatoč tomu što to nije bilo spojivo s njegovom osobnošću, on je bio: „[...]ein Träumer, der überzeugt war, dass Gewalt falsch sei – und dennoch schlug er mich regelmäßig grün und blau”³² (Ibid, 27). Fizičko i emocionalno zlostavljanje koje je protagonist doživljavao od oca ostavilo je trag na njegovu identitetu. Protagonist, u nekim situacijama, poput one na dječjoj predstavi, nakon što je od oca bez razloga dobio udarac u glavu, internalizira osjećaj manje vrijednosti. Protagonistova percepcija oca utječe i na njegovu iskrivljenu sliku o muškosti i načinu na koji se ona percipira u društvu. Vidljiva je i njegova neprestana zbunjenost i nemogućnost povezivanja očevih kontradiktornih osobina do odrasle dobi: „Der Riss der durch seine Persönlichkeit lieft und sie so widersprüchlich und für mich bis heute ungründlich machte, war sein Zorn”³³ (Sila 2023: 28). Protagonist se prisjeća i

³⁰ „Inače i ne bi bilo prestrašno vratiti se kući s ozljedama. Mom ocu, koji se uopće nije znao tući i kojega je Seadov otac pretukao, čak je bilo drago zamisliti da sam ja borbeniji. Ponekad bi mi prelazio rukom kroz kosu ili mi savjetovao da sljedeći put kad se budem tukao s nekim tko je veći od mene, uzmem kamen u ruku. Vjerojatno ga je misao da sam ja snažan oslobodila osjećaja srama koji je imao zbog vlastite slabosti.”

³¹ „Biti kolerik i kukavica težak je teret.”

³² „[...] inače bio nježan, sanjar koji je bio uvjeren da je nasilje pogrešno – a ipak me redovito tukao dok ne bih poplavio.”

³³ „Razdor koji je prolazio njegovom osobnošću te je činio tako proturječnom i za mene još uvijek neobjašnjivom bio je njegov bijes.”

kako ga je otac tukao kada je ležao na podu, ali i kako je bio brižan. Međutim, njegovo nasilje prelazilo je granice puke odgojne mjere: „Wenn er mich und meinen Bruder schlug, so nie mit der methodischen Kälte jener Eltern, für die Gewalt vor allem ein Mittel der Erziehung darstellte”³⁴ (Ibid).

U ovome romanu nasilje nije samo obiteljski problem, nego i intrakulturni fenomen. Nasilje je često percipirano kao normalno i prihvatljivo ponašanje. Protagonist svjedoči da, iako ga je najčešće tukao otac, tukla ga je i majka, a čak ističe da su oni koji nisu tukli djecu činili manjinu, smatrani su *zapadnjacima*:

Für uns jugoslawische Kinder ersetzten Eltern den Säbelzahn tiger. In meinem Fall war es meistens mein Vater, der mich schlug – aber nicht ausschließlich. Eltern, die darauf verzichteten, ihre Kinder körperlich zu strafen, gab es in Sarajevo zwar, aber sie gehörten einer verachteten Minderheit an. Sie waren *zapadnjaci*, Mächtigenwestler, die ihren slawischen Wurzeln abgeschworen hatten.³⁵ (Ibid, 94)

Pri analizi protagonistova iskustva, vidi se da nasilje nije ograničeno na jednu generaciju, nego se prenosi. Protagonist se suočava s unutarnjim sukobima dok pokušava opravdati očevu podvojenost koja utječe na formiranje identiteta i stvara fragmentarni hibridni identitet. U situaciji u Njemačkoj se osim unutarnjih borbi javlja još i vanjski faktor drugačije njemačke kulture. Zbog svih tih konflikata, od mirnoga dječaka je postao podložan izgredima i svađama, sklonog i sukobima s autoritetima.

6.4.2 Interkulturni susreti

Protagonistov prvi susret s drugom kulturom bio je već u ratnome Sarajevu gdje je djelovao kao prevoditelj i pregovarač, a znanje jezika mu je služilo kao most među kulturama. Njegov ponovni susret s drugom kulturom je u Njemačkoj nakon što je obitelj izbjegla zbog rata. Tomu se bijegu protagonist prvotno snažno odupirao, prvenstveno zbog neznanja jezika, ali i prijatelja. Roditelji nisu znali ni što će raditi u Njemačkoj, odluku je donijela majka sama, a situacija je podudarna onoj iz romana *Zyjerčica unlimited*. Protagonist je očigledno sve vrijeme bio vrlo svjestan nužnosti znanja jezika što se ovim romanom provlači kao svojevrsni lajtmotiv i tražio je od majke da ga nauči, što je ona pak odbijala, te kako kaže:

Meine Mutter war zwar Germanistin, hatte jedoch keine Lust auf die Aufgabe: „Ich bin Wissenschaftlerin, nicht Lehrerin”, sagte sie als ich sie fragte, ob sie mir war beibringen wolle.

³⁴ „Kada bi nas tukao, mene i moga brata, nikada to nije činio s bezosjećajnom metodičnošću onih roditelja za koje je nasilje prije svega predstavljalo odgojnu metodu.”

³⁵ „Nama jugoslavenskoj djeci roditelji su zamijenili sabljastoga tigra. U mome slučaju, uglavnom me je tukao otac, ali nije bio jedini. Roditelji koji su izbjegavali fizički kažnjavati svoju djecu postojali su u Sarajevu, ali su bili u manjini koju je većina prezirala. Bili su to zapadnjaci koji su se odrekli svojih slavenskih korijena.”

Darum war „Scheiße“ das erste Wort, das ich in Deutschland lernte, und zwar an meinem ersten Schultag in Mannheim.³⁶ (Sila 2023: 141)

Jasno je da protagonistova majka ne pokazuje nikakvo razumijevanje ili pak interes za potrebe svoga sina, nego se prvenstveno fokusira na svoje vlastite potrebe, želje, karijeru i vlastitu ulogu u svijetu, a to je rezultiralo i njegovom mnogo težom prilagodbom, naime, jezik mu je predstavljao glavnu prepreku u Njemačkoj: „Außerdem war Deutsch für mich bloß ein Lärm voller seltsamer Vokale und sch-Laute“³⁷ (Ibid, 161). On tamo i zbog neočekivanih aspekata svoga novog okruženja u Njemačkoj doživljava kulturološki šok. Isprva primjećuje društvene i gospodarske razlike koje su drastično drugačije od onoga što je zamišljao. Postaje jasno da je stereotipizirao Zapad. Umjesto očekivanoga bogatstva, susreće ulice prepune grafita i smeća te zapuštene kuće, što je primjer kulturnoga sukoba. Protagonist se osjeća vrlo nelagodno jer vidi stvari koje su u Jugoslaviji bili skrivene:

Und dann gab es noch Sachen, die in Jugoslawien versteckt gewesen waren, in Deutschland aber offenbar zum Alltag gehörten: Unsere Unterkunft befand sich im Rotlichtviertel Jungbusch. In den Hauseingängen schliefen Obdachlose, und mein Schulweg führte mich an Stripclubs und Oben-ohne-Lokalen mit Namen wie „Onkel-Otto-Bar“ vorbei. Manchmal banden sich die Tänzerinnen nur ein Handtuch um den Busen, wenn sie zu einem der Kioske liefen, um sich was zum Essen zu holen.³⁸ (Ibid, 163)

Potom, već nakon prva dva tjedna boravka u Njemačkoj, sa školom odlazi na izlet. Dok se pokušava prilagoditi novome školskom okruženju, primjećuje raznolikost u svojem razredu koja, kako kaže, podsjeća na raznolikost UNICEF-ovih razglednica koje su njegovi roditelji kupovali prije rata, a u tome se može prepoznati treći prostor. Takva su mjesta, naime, riječima Mecklenburga, mjesta kulturnoga pregovora gdje svjesni migranti djeluju kao posrednici među kulturnim sferama (Mecklenburg 2009: 115). Raznolikost u razredu oblikuje protagonistovu percepciju o novome okruženju i izaziva osjećaj čuđenja, ali i straha od nepoznatoga. Unatoč raznolikosti u razredu, protagonist osjeća odvojenost i nepripadanje, što je naglašeno njegovom nesposobnošću komuniciranja s drugima zbog nedostatka jezičnih vještina. Zbog kulturnih i jezičnih barijera, protagonist se suočava s izazovom prilagodbe i integracije u novo okruženje. Međutim, njegovi školski prijatelji ga aktivno pokušavaju integrirati u društvo. Prema Hofmannu, interkulturalnost ne znači samo interakciju među kulturama, nego podrazumijeva i stvaranje novoga prostora koji se formira razmjenom i

³⁶ „Iako je moja majka bila germanistica, nije bila voljna preuzeti tu zadaću: ‘Ja sam znanstvenica, ne učiteljica’, rekla je kada sam je pitao hoće li me naučiti.

Zato je ‘sranje’ bila prva riječ koju sam naučio u Njemačkoj, i to moga prvog dana u školi u Mannheimu.

³⁷ Osim toga je njemački za mene bio samo buka puna čudnih samoglasnika i š-glasova.”

³⁸ „A tu su bile i stvari koje su bile skrivene u Jugoslaviji, ali su očito bile dio svakodnevnoga života u Njemačkoj: naš se smještaj nalazio u crvenoj četvrti Jungbusch. Beskućnici su spavali na ulaznim vratima, a put do škole vodio me pokraj striptiz klubova i toples barova s imenima poput ‘Onkel-Otto-Bar’. Ponekad bi plesačice samo zavezale ručnik oko grudi kako bi otrčale do nekog od kioska po nešto za jelo.”

interakcijom kultura (Hofmann, 2006: 12). Upravo se to događa na izletištu, međusobnim se naporima stvara novi prostor za razmjenu. Kada protagonist započinje s drugima igrati videoigre, vidljivo je da i on pokušava odgovoriti na pozive školskih prijatelja i da se želi uklopiti i sudjelovati u aktivnostima. Koristi se mimikrijom radi lakšega premošćivanja razlika. Prilagodba mu je otežana zbog iskustava iz ratnoga Sarajeva te se plaši noćnih mora koje su simptom njegove traume:

„Bestimmt haben sie jetzt alle Angst vor Alpträumen“, dachte ich. Das hatte ich auch, nur fürchtete ich mich nicht davor, dass mich der Film im Schlaf heimsuchen könnte. Ich fürchtete mich vor Sarajevo. Seit wir die Stadt verlassen hatten, träumte ich fast jede Nacht davon, lebendig zu verbrennen, oder dass eine Gewehrkugel meinen Adamsapfel durchbohrte und ich an meinem Blut erstickte oder dass Männer in bunten Uniformen mich langsam zu Tode würgten. Immer erwachte ich kreischend und schlug um mich. Auf einmal war mir die Vorstellung, das könnte mir hier im Schullandheim passieren, unerträglich.³⁹ (Sila 2023: 165)

Protagonist ne želi otkriti teret koji nosi sa sobom zbog rata. Plaši se da se ne probudi vrišteći i da oni ne pomisle da je čudan. Vidljivo je da posljedice koje je rat ostavio na protagonistu otežavaju integraciju, no čini se da protagonist blago unutarnje pomirenje postiže na izletu kada nauči svoje prve riječi na njemačkome.

Navikavanje na Njemačku jednako je teško i roditeljima: „Meine Eltern hatten den Krieg zwar überlebt, und doch vernichtete er sie am Ende“⁴⁰ (Ibid, 75). Iz odrasle perspektive kritički promatra njihovu migraciju i preispituje racionalnost odlaska, pogotovo s obzirom na akademski status roditelja. On procjenjuje da bi, da su ostali u Sarajevu, njemu tada bio osiguran prosperitet nakon rata. Opsesiju akademskim statusom i prosperitetom ima i protagonist romana *Zyjerčica unlimited* kojega također vodi želja za pripadanjem tome miljeu. Svoje roditelje protagonist vidi kao primjer razočaranih ljudi koji su podlegli migracijskim snovima:

Wieso Deutschland? Nach Deutschland flieht man doch nur, wenn man vorhat, sich dort niederzulassen. Wenn man nichts mehr zu verlieren hat. Wir hatten aber trotz des Kriegs eine Menge zu verlieren. In Sarajevo besaßen meine Eltern eine Wohnung, in der Freunde und Kollegen sie fast täglich besuchten. In Deutschland verendeten sie einsam, arm und krank in einer Mietwohnung.⁴¹ (Sila 2023: 133)

³⁹ „Sigurno se sada svi plaše noćnih mora“, pomislio sam. I ja sam ih se plašio, samo se ja nisam plašio da će me film prgoniti u snu. Plašio sam se Sarajeva. Otkad smo napustili grad, skoro svake sam noći sanjao da gorim živ, da mi metak probija grlo i da se gušim u vlastitoj krvi ili da me muškarci u šarenim uniformama polako dave do smrti. Uvijek bih se probudio vrišteći i udarajući oko sebe. Odjednom, zamisao da bi se to moglo dogoditi ovdje u školskom izletištu postala je nepodnošljivom.”

⁴⁰ „Moji su roditelji preživjeli rat, ali ih je on na kraju uništio.”

⁴¹ „Zašto Njemačka? U Njemačku se bježi samo ako se tamo planira nastaniti. Kada se više nema što izgubiti. Ali unatoč ratu, mi smo mogli mnogo izgubiti. Moji su roditelji u Sarajevu imali stan u kojemu bi ih skoro svaki dan posjećivali prijatelji i kolege. U Njemačkoj su umrli sami, siromašni i bolesni u unajmljenom stanu.”

Protagonist razmišlja o konceptima poput nejednakosti i diskriminacije s kojima su očito bili suočeni kao izbjeglice u Njemačkoj. Njegova detaljna analiza i opetovano promišljanje o njihovom odlasku rezultat je njegova kontinuiranoga osjećaja nepripadanja i složenosti migracijskoga iskustva, ali i narušenoga odnosa s roditeljima. Naime, cijeli se život, posebice u Njemačkoj, neprestano se suočavao s nemogućnošću da utječe na ponašanje i odluke svojih roditelja, što mu je izazivalo osjećaje nemoći i frustracije. On im, unatoč što preuzima ulogu njihova „Botschafter in der Fremde”⁴² (Sila 2023: 76), što potvrđuje da se nisu integrirali, nikako ne može pomoći. Njihova dinamika izravno utječe na izgradnju protagonistova individualnog identiteta, jer se on nalazi između svijeta svojih roditelja, ukorijenjenih u bosanskoj kulturi te njemačke kulture u koju se pokušava integrirati. Ta dva svijeta on ne može spojiti.

6.4.3 Trauma i bijeg

Uzrok teške prilagodbe u dolaznoj kulturi jest prvenstveno rat i posljedica ratne traume. Za protagonista je najraniji traumatičan događaj već prvo bombardiranje. Nakon što je hrabro podnio i prvu noć provedenu u podrumu, za doručkom brzine u plač. Taj neočekivani preokret u ponašanju odraz je nagomilanih emocionalnih napetosti i stresa koje je doživio tijekom bombardiranja, a koje su potom u mirnome trenutku dostigle svoj vrhunac. U kontekstu ovoga traumatičnog iskustva može se uočiti već pojašnjeni fenomen poznat kao *speechless terror*, na koji ukazuju i Alexandra Campani i Michelle Balaev. Prema Campani (2013: 11), *speechless terror* opisuje stanje u kojemu trauma nadmašuje kapacitete pojedinca za verbalnim izražavanjem i obradom događaja, što se manifestira nesposobnošću govora o traumatskome iskustvu. Ovaj fenomen dodatno podupire Balaev (2008: 149), koja ističe da takvo stanje vodi ka fragmentaciji identiteta, s obzirom na to da pojedinac nije u stanju iskustvo u integrirati svijest. U protagonistovome slučaju, njegov neočekivani izljev emocija bez njihove verbalizacije, kao i kasnije njihovo potiskivanje, manifestacija su ovoga fenomena, pri čemu intenzitet traume nadilazi mogućnosti svjesnoga razumijevanja i izražavanja, čime dolazi do dublje destabilizacije identiteta. Sukladno tomu, iz odrasle perspektive protagonist svjedoči kako je prvih dva do tri mjeseca rata neprestano plakao, a potom si je plač zabranio, što interpretira kao čin samokontrole, čin kojime dokazuje snagu svoje volje:

Akt der Selbstbeherrschung bereitete mir eine seltsame Lust. Dass der Mensch sich an jede Qual gewöhnt, stimmt nämlich. Es stimmt jedoch auch, dass es eine Qual ist, sich wieder zu

⁴² „Ambasador u inozemstvu.”

entwöhnen. Also verbrachte ich Jahre damit, meine Gefühle niederzukämpfen und mir einzureden, dass ich auf diese Weise meine Willenskraft unter Beweis stelle.⁴³ (Sila 2023: 19)

Kako radnja odmiče, ratne strahote protagonist izvana doživljava mnogo hladnije i staloženije, kao da se na njih navikava. Taj pomak od straha prema tobožnjem normalnome jasno se vidi i iz njegova susreta s mrtvim vojnicima. Proganjaju ga u mislima, a već i sama činjenica da ih broji ukazuje na to da na njega djeluju traumatično. Prvi mrtvac kojega vidi je nepoznati vojnik u Seadovom haustoru i pri opisu te scene ističe da ga je neko vrijeme žalio. Kada pak vidi mrtvo izmasakrirano Erminovo tijelo, gubitak postaje osobniji i intenzivniji, njegova tuga je veća, pa čak izgubi i svijest. Pri svjedočenju trećoj smrti reakcija izostaje, ali protagonist tada sve počinje internalizirati i trauma se počinje manifestirati noćnim morama. Prema Hutmacheru (2019: 328), ključni simptom posttraumatskoga stresnog poremećaja je opetovano proživljavanje stresnih sjećanja, koja se često manifestiraju upravo kroz noćne more. Ovaj simptom se jasno vidi u protagonistovome iskustvu, jer se traumatske slike rata i smrti, unatoč prividnoj smirenosti i navikavanju na strahote, opetovano pojavljuju u njegovim noćnim morama koje ga prate u odraslu dob:

„Mama, was macht der Mann da?“, sagte ich.

„Welcher Mann?“

„Der da.“

„Nimm deinen Kopf da weg.“

Ein Schuss erklang in der Ferne, eine, vielleicht zwei Sekunden später stürzte der Mann. Er fiel mit dem Rücken gegen einen ausgebrannten Fiat und versuchte dann auf allen vieren wegzukriechen. Aus seinem Hals spritzte Blut, ein dunkler Strahl umgeben von rotem Nebel. Meine Mutter zog meinen Kopf an ihre Brust: „Sieh nicht hin, sieh nicht hin!“

Aber ich hörte ihn röcheln und träumte noch bis in die Nullerjahre von ihm. Er war der dritte Tote, den ich im Krieg sah.⁴⁴ (Sila 2023: 98)

Smirenost pri opisivanju reakcija na mrtvace ukazuje na to da se protagonist počeo navikavati na apsurdne rata. Koliko je rat doživljavao kao svakodnevicu, dokaz je i kako je reagirao na svoju ozljedu. Kada je na ulici metkom pogođen u nogu, mirno se nosi sa situacijom, no u tome trenutku shvaća da je možda bolje da odu u Njemačku. Njegova odluka da napusti ratom zahvaćeno područje znak je svjesne želje za bijegom od ove pojedinačne fizičke traume, ali i kontinuirane traume rata. Naime, želja za bijegom je povezana s iskonskom potrebom za

⁴³ „Čin samokontrole pružao mi je čudno zadovoljstvo. Istina je da se ljudi naviknu na svaku vrstu muke. Međutim, također je istina da je i odučavanje mučenje. Tako sam godine proveo boreći se protiv svojih osjećaja i uvjeravajući se da je to moj način da dokažem snagu svoje volje.“

⁴⁴ „Mama, što radi onaj muškarac tamo?“, rekao sam.

‘Koji muškarac?’

‘Onaj.’

‘Makni glavu.’

U daljini je odjeknuo pucanj, a nakon jedne, možda dvije sekunde muškarac je pao. Pao je unatrag na izgorjeli Fiat, a zatim se četveronoške pokušao odvući. Krv mu je šiktala iz vrata, tamni mlaz okružen crvenom maglom. Majka mi je povukla glavu na grudi: ‘Ne gledaj, ne gledaj!’

Ali čuo sam kako hriplje i sanjao ga do duboko u nulte godine. On je bio treći mrtvac kojega sam vidio u ratu.”

samoodržanjem te time povezanim izbjegavanjem podražaja, tzv. okidača koji bi prizivali ponovno proživljavanje traume.

Bijeg u Njemačku dugo se pripremao i dugo se čekao te nije bio jednostavan. Najduže je trajalo zadržavanje na hrvatskoj granici gdje su više od trideset sati zatočeni sjedili u autobusu prije nego što su im dokumenti provjereni, a nuždu su svi morali obavljati u autobusu, situacija vrlo slična onoj u romanu *Zvjerčica unlimited*. Iako su prvotno planirali izravno otputovati u Njemačku, zaustavljaju se u Zagrebu. Ratna trauma postaje najočitiija kada tamo protagonist napokon dolazi na sigurno i ponovno mora učiti neke stvari od kojih se odučio. Recimo, on se ne zna kako ponašati kada mu je dostupna voda:

Meine ersten Tage im Frieden verbrachte ich damit, in einem fremden Wohnzimmer Crystal Pepsi zu trinken und Stevie Wonder-Kassetten auf dem Walkman zu hören, den mir der ältere Sohn der Dozentin geschenkt hatte. Er und sein Bruder lachten über mich, weil ich ständig fragte, ob ich einen Wasserhahn aufdrehen dürfe, um mir die Hände zu waschen oder ein Glas Wasser zu holen.

„Du musst doch nicht fragen. Es gibt genug Wasser für alle.“

„Vor dem Krieg hatten wir doch auch ganz normal Leitungswasser“, sagte mein Vater.

„Erinnerst du dich nicht mehr?“

„Nicht so richtig“, sagte ich.

„Wer weiß, was du sonst alles vergessen hast.“⁴⁵ (Sila 2023: 158)

Ta situacija odražava složenost procesa prilagodbe zbog traume, a protagonist svoje poteškoće pri prilagodbi nakon susreta sa sigurnošću i sâm aktivno osvještava, posebice po dolasku u Njemačku, gdje: „Es gab all das, was ich durch den Krieg vergessen hatte und wieder lernen musste, etwa offene Plätze zu überqueren und Menschenmengen zu ertragen – oder das Tosen des Autoverkehrs“⁴⁶ (Ibid, 162). Prema Hutmacheru, izbjegavanje određenih podražaja, u ovome kontekstu vode ili otvorenih prostora, pokazatelj je posttraumatskog stresnog poremećaja gdje se žrtve često suočavaju s intruzivnim sjećanjima ili *flashbackovima* (Hutmacher 2019: 329). Protagonistova prilagodba je dodatno otežana trajnim osjećajem nesigurnosti i neizvjesnosti, što je tipično za preživjele ratne traume, a teška prilagodba u Njemačkoj vidljiva je i u odrasloj dobi:

Sowohl als Schüler wie auch später als Lehrer (ich unterrichte seit fünfzehn Jahren an Berufsschulen) wurde ich immer wieder zur Schulleitung vorgeladen und mit Disziplinarverfahren bedroht, weil ich mich irgendwem gegenüber im Ton vergriffen hatte. Wer

⁴⁵ „Svojih prvih nekoliko dana mira proveo sam ispijajući Crystal Pepsi u stranoj dnevnoj sobi i slušajući kazete Stevieja Wondera na walkmanu koji mi je poklonio stariji sin docentice. On i njegov brat su mi se smijali jer sam stalno pitao mogu li otvoriti slavinu da operem ruke ili da uzmem čašu vode.

‘Ne moraš pitati. Vode ima dovoljno za sve.’

‘Prije rata smo i mi imali normalnu vodu iz slavine’, rekao je moj otac. ‘Zar se ne sjećaš?’

‘Ne baš’, rekao sam.

‘Tko zna što si još zaboravio.’”

⁴⁶ „Bilo je tu svega što sam tijekom rata zaboravio i morao iznova učiti, poput prelaženja otvorenih trgova i podnošenja gužve – ili tutnjave prometa.”

weiß schon, woran das liegt? Vermutlich am Krieg, wie irgendwie fast alles in meinem Leben.⁴⁷
(Sila 2023: 123)

Neprestano je naglašen učinak traume na protagonista i očito je da ona snažno utječe na njegovu svakodnevicu, čak i dugo nakon smještanja u novu sredinu. Ta trauma onemogućuje njegovu sposobnost kontrole nad emocijama i ponašanjem, slično kao i kod protagonista u *Zyjerčici unlimited* koji se također sukobljavao s okolinom. Poteškoće ovoga protagonista s disciplinom, kako u školi, tako i kasnije u radnome okruženju, simptomi su njegove traume. Ta iskustva, kako obrazlaže Aleida Assmann, ostaju pohranjena u nesvjesnome i nakon određenog vremena isplivaju na površinu kroz različite simptome, često neočekivano i na načine koje je teško kontrolirati (Assmann 2006: 188).

Dugoročne posljedice traume eksplicitno se tematiziraju u epilogu romana u kojemu se spominje protagonistov povratak u Sarajevo. Saznaje se tada podatak da je s obitelji pobjegao 1994. godine i vratio se tek 2018., a povod povratka je bio prijevod njegova romana. Susreće se sa Seadom i zajedno zaključuju:

Jeder von uns trank einen Schluck, dann sagte Sead:
„Du kannst es dir wahrscheinlich nicht vorstellen, aber der Krieg hat niemals aufgehört.“
„Du irrst dich“, sagte ich. „Ich weiß genau, was du meinst.“⁴⁸ (Sila 2023: 173)

Rat nikada nije završio ni za protagonistovu majku. Unatoč tomu što su ga roditelji fizički zlostavljali tijekom djetinjstva, on se njih sjeća sa žaljenjem. Budući da su preminuli, muče ga nerazriješene stvari. Ocu se, iako je otac kasnije uvijek negirao zlostavljanje, nije stigao ispričati zbog toga što je i sâm na njega u svađama povisivao glas, a od majke nikada nije saznao zašto su uopće otišli u Njemačku. Prema očevim riječima, bilo je to zbog neke zavjere protiv nje koja se odigravala na fakultetu gdje je radila, ali pripovjedač sumnja da je možda uzrok bila njezina psihoza, naime, majka je na kraju završila na psihijatriji, što je zapravo još jedna posljedica rata opisana u romanu:

[...] Der Krieg würde für meine Mutter niemals enden. 2008 würde ich sie nach einigen Monaten voller dissoziativer Episoden in eine Psychiatrie einweisen müssen. Der Gutachter des Gesundheitsamtes würde im Erfassungsbericht festhalten, das Sediment ihrer Psychosen seien nicht verarbeitete Kriegstraumata.⁴⁹ (Sila 2023: 33)

⁴⁷ „I kao učenik, a kasnije i kao učitelj (predajem u strukovnim školama već petnaest godina) bio sam neprestano pozivan u školsku upravu i prijeto mi se stegovnim postupcima jer sam se s nekime sukobio. Tko zna zbog čega je to? Vjerojatno zbog rata, kao i gotovo sve u mome životu.“

⁴⁸ „Otpili smo svaki po gutljaj, a onda je Sead rekao:
‘Vjerojatno to ne možeš ni zamisliti, ali rat nikada nije prestao.’
‘Varaš se’, rekao sam. ‘Znam točno što misliš.’”

⁴⁹ „[...] Za moju majku rat nikada neće završiti. 2008. godine, nakon nekoliko mjeseci punih disocijativnih epizoda, morao sam je smjestiti u psihijatrijsku bolnicu. Procjenitelj zdravstvenoga zavoda će u izvještaju navesti da je sediment njezinih psihoza neprerađena ratna trauma.“

Na likovima ovoga romana jasno se vide dugotrajne posljedice ratnih strahota, kako na protagonistu koji se teško prilagođava, tako i na drugim članovima obitelji, a posebice na majci kojoj je zbog traume potrebna i hospitalizacija. Majčina psihoza, koja je rezultat neprocesuiranih ratnih trauma, potvrđuje razmjere ratom izazvanih traumatičnih iskustava.

6.4.4 Višejezičnost

Inojezični elementi su u ovome romanu prisutni u znatnoj mjeri. Osim što protagonist na pregovara s vojnicima i s paketa humanitarne pomoći čita imena hrane na engleskome, u romanu je prisutno miješanje bosanskoga jezika, kako protagonist naziva svoj jezik, s njemačkim. Usto, zbog korištenja brojnih toponima i vlastitih imena tipičnih za Bosnu i Hercegovinu, dojam te dvojezičnosti još je snažniji. Međutim, ne postoji dosljedna strategija korištenja bosanskih riječi u njemačkom. Neke su pisane velikim početnim slovom, neke malim, a većinom se sve pojavljuju u kurzivu. Odmah na početku se pojavljuje naziv *Teta Marija* za susjedu. Riječ je napisana velikim početnim slovom kao njemačke imenice, nije ni pojašnjena ni prevedena. Prevedene su pogrdne riječi poput *balija* i *Jalija*. Međutim, riječ *balija* je pisana malim početnim slovom i pojašnjena je kao srpska pogrdna riječ za Muslimane, a riječ *Jalija* pojašnjena je pak kao riječ za nekoga tko se tuče, tko krade i biva uhićivan. Imenica *Raja* je pisana velikim početnim slovom te potom opisana kao krug prijatelja iz djetinjstva. No kada se ta riječ spominje kasnije u romanu, više nije pisana u kurzivu. Također, preveden je i Muhamedov nadimak – *Mušica* (usp. Sila 2023: 28). Uz brojne toponime poput naziva za naselje Otoka ili Čengiće Vila, u romanu se spominju i nazivi zgrada koji su potom prevedeni ili opisani na njemačkome, primjerice *Kifla*, *Šibica*, *Stometarka* i *Nikad joj kraja* te su sve odreda pisane velikim početnim slovom.

Međutim, riječ *drot* je napisana malim početnim slovom i potom je pojašnjeno da je riječ o germanizmu, nazivu za policajca, a malim je slovom napisan i naziv za Jusufa Juku Prazinu – *komandant*. Malim početnim slovom pisani su *ušticipci* i odmah su potom u zagradi pojašnjeni kao pržene okruglice od tijesta. Malim je početnim slovom pisana i kapa šajkača, odnosno, u njemačkome originalu *šajkača-Mütze*. Kapu šajkaču spominje i pripovjedač u *Porijeklu*, ali u tome je romanu pisana velikim početnim slovom.

U romanu se pojavljuju i psovke koje protagonist opisuje kao tipične psovke u bosanskome poput „[s]oll Gott mich doch ficken” koja je direktno prevedena s bosanskoga na njemački, a nije označena kurzivom. Psovka „[j]ebo te miš-biribiš” se pak ne prevodi te je

ostavljena u originalu, pisana u kurzivu i potom pojašnjena da zvuči mnogo nježnije u bosanskome i da se upotrebljava u razgovoru s djecom, unatoč tomu što zapravo zvuči vulgarno ako se doslovno prevodi.

Hibridnost se u kontekstu ovoga romana očituje i u miješanju jezika i kulturnih te političkih referenci. Protagonist upotrebljava engleski, njemački i bosanski te prelazi kulturne granice, čime stvara hibridni jezični prostor. Višejezičnost romana nije samo stilski element, nego i sredstvo za istraživanje hibridnosti i interkulturalnosti te je odraz protagonistova svijeta u kojemu su različiti jezici i kulture neodvojivi dio svakodnevice. Miješanje bosanskoga jezika s njemačkim odraz je višeslojnoga identiteta koji nije ograničen samo na jednu kulturu ili jezik. Korištenje različitih jezika ne prati stroga pravila, što rezultira nepredvidljivim i dinamičnim jezičnim obrascima.

7. Zaključak

Ovdje analiziranim romanima prije svega zajedničke su glavne teme. U njima se u reminiscencijama pripovijeda o mladim protagonistima prije i za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini, raspadu Jugoslavije te pojavi nacionalističkih tenzija unutar države, kao i bijegu u Njemačku te prilagodbi na novi život, preispitivanju identiteta i životu između kultura. Suočavajući se s prošlošću svi se redom protagonisti neprestano kreću među različitim kulturnim, etničkim i jezičnim sferama. Kao što je i najavljeno u uvodnome dijelu rada, cilj istraživanja jest bio identificirati ključne intrakulturne i interkulturne elemente koji oblikuju izgradnju identiteta u odabranim romanima Saše Stanišića i Tijana Sile. Pri analizi su istaknuti različiti kulturni susreti unutar romana, istražene su interakcije s novom kulturom zbog migracije u Njemačku, kao i doživljaj vlastitoga identiteta u raznolikom, multietničkom bosanskohercegovačkom kontekstu iz kojega likovi potječu. Nadalje, proučeno je kako se likovi prilagođavaju svojim kulturnim okruženjima, s posebnim naglaskom na njihove reakcije na kulturne razlike, sukobe i izazove s kojima se suočavaju. Analizom je potvrđena polazišna pretpostavka da odabrani Stanišićevi i Silini roman naglašavaju dinamično shvaćanje koncepta identiteta te da su protagonisti kao rezultat toga svojevrsna sjecišta različitih kulturnih utjecaja, odnosno, identitetski hibridni likovi.

U romanima Saše Stanišića vidljiv je intenzivan utjecaj raspada Jugoslavije na osobni identitet protagonista koji taj proces promatraju kao osobni gubitak, dok je u romanima Tijana

Sile naglasak postavljen na samome ratu i njime uzrukovanim strahotama i podjelama, a osobni gubitak zbog promjene sustava u tim romanima nije toliko istaknut. No, u sva je četiri romana koji su predmet ovoga rada vidljivo da na hibridni identitet protagonista imaju velik utjecaj odrastanje u multietničkoj državi Jugoslaviji, posebno nakon početka međuetničkih sukoba i nemira do kojih dolazi i prije rata u Bosni i Hercegovini kada se počinju dodatno isticati i naglašavati razlike zbog kojih je vidljiv i porast netrpeljivosti unutar uvjetno rečeno jedne, ali nehomogene kulture. U romanima je situacija dodatno otežana zbog činjenice što su sva četiri protagonista rođena u etnički miješanim brakovima prema kojima je posebno izražena netrpeljivost. Protagonisti počinju stvarati hibridni identitet u predratnoj i ratnoj situaciji u kojoj je njihov identitet ugrožen, u kojoj se suočavaju s netrpeljivostima zbog činjenice da su rođeni u miješanome braku ili pak zbog suočavanja njihove muslimanske strane s direktnim predrasudama, diskriminacijama i prijetnjama. U svim se romanima aludira na teme etničkoga čišćenja, progona te segregacije prema vjeri. U romanima je drugost oslikana pravilnim i pogrešnim imenima, a u romanima Saše Stanišića likovi su primorani i na kompromitiranje vlastitoga identiteta te kulturnu mimikriju promjenom imena u situacijama u kojima se osjećaju ugroženima. Vezano uz intrakulturne razlike, u romanima Saše Stanišića vidljivo je problematiziranje čvrstih kategorija identiteta i površnih, jednostranih tumačenja porijekla, rata i raspada Jugoslavije. Nadalje, u romanima Tijana Sile nisu one međuetničke i vjerske intrakulturne razlike jedine koje igraju veliku ulogu u izgradnji identiteta u opreci s drugim, nego i razlike između pojedinih miljea. U tim je romanima naglasak na razlikama i na oprekama obrazovani i neobrazovani, oni iz grada i oni sa sela, slabi i jaki, a tematiziraju se kriminal, intelektualizam i obiteljsko nasilje kao intrakulturni fenomeni bosanskohercegovačkoga društva. Protagonisti su neprestano rastrgani u borbi pri pokušaju poimanja tih oprečnih odrednica njihova identiteta. U romanima Saše Stanišića razlike između pojedinih miljea počinju se eksplicitnije tematizirati tek u kontekstu dodira s njemačkom kulturom gdje se obitelj po bijegu smješta na margini društva unutar doseljeničkoga miljea.

U kontekstu susreta s njemačkom kulturom, lošija se prilagodba u novome okruženju prvenstveno očituje u nemogućnosti roditelja iz sva četiri romana da se jezikom uklope u društvo te su svi redom primorani obavljati teške i neakademske poslove, a u svim su romanima roditelji prikazani kao žrtve sustava i predstavnici teškoća s kakvima se susreću migranti radeći na marginama društva. Protagonist romana *Radio Sarajevo* je sve vrijeme boravka u Njemačkoj mnogo uključeniji i angažiraniji u borbi vlastitih roditelja za opstanak u

novoj zemlji, ali osjeća bespomoć glumeći roditeljima ambasadora u inozemstvu, dok su protagonisti romana Saše Stanišića vrlo slabo angažirani te im se tek u odraslijoj dobi zbog njihove inertnosti i usredotočenosti na sebe javlja krivnja. Za protagoniste sva četiri romana jezik jest glavni most između dviju kultura te je potreba njegova usvajanja za njih vrlo važna. U novome prostoru u kojemu se kreću, svi protagonisti iz sva četiri romana koriste se i kulturnom mimikrijom. Za protagoniste romana Saše Stanišića, glavna funkcija mimikrije jest da prikriju činjenicu da su izbjeglice i da time naizgled djeluju kao da su dio dolazne kulture i močebitno izbjegnu stigmatizaciju, posebno protagonist *Porijekla* koji je neprestani svjedok prosvjeda i netrpeljivosti prema strancima. U romanima Tijana Sile se protagonisti mimikrijom ponajviše koriste kako bi prikriji i zamaskirali svoje vlastite teškoće koji su rezultat rata i ratne traume.

Protagonisti romana Saše Stanišića mnogo se bolje uklapaju u novu sredinu, unatoč lošijoj prilagodbi njihovih roditelja, naime, oni se jezikom vrlo dobro integriraju u dolaznoj kulturi i aktivno sudjeluju u raznim procesima kulturnih pregovora. Protagonisti romana *Zvjerčica unlimited* i *Radio Sarajevo* Tijana Sile, unatoč usvajanju jezika, pokazuju nemogućnost prilagodbe i vidljivi su unutarnji sukobi, ali i neprestani okršaji protagonista s autoritetom, što se očituje u školskome i radnome okruženju. Kod tih se protagonista ističu napori i volja za prilagodbom, no njima je situacija otežana, što je, čini se, povezano s ratnom traumom. Naime, oba protagonista iz romana *Kako vojnik popravlja gramofon* i *Porijeklo* Saše Stanišića su u Njemačku s obitelji doselili odmah po početku rata te, iako jesu svjedočili ratnim strahotama u Višegradu, njima nisu trajno bili izloženi i time se njihovo smještanje u novu kulturu odvijalo bez većih prepreka. Protagonisti oba romana Tijana Sile u ratnome su Sarajevu pak proveli mnogo više vremena i svjedočili su mnogo ozbiljnijoj ratnoj svakodnevnici, teškoj neimaštini, bolestima i smrtima te im to uvelike otežava prilagodbu u novoj sredini. Pritom, oba se protagonista romana Saše Stanišića vraćaju u rodni grad i traže svoje korijene, pokušavaju rekonstruirati sjećanja i pomalo idealiziraju rodni grad. Protagonisti romana Tijana Sile se pak ne nose na taj način s teretom prošlosti i čini se da su njima sjećanja na rodni grad sve no idealizirana. Protagonist romana *Zvjerčica unlimited* u Bosni i Hercegovinu odlazi samo na bakin pogreb, a protagonist romana *Radio Sarajevo* samo kao gost festivala kada je preveden njegov prvi roman na bosanski.

Jezična hibridnost romana i samih protagonista vidljiv je rezultat njihova hibridnoga identiteta. U romanu *Zvjerčica unlimited* višejezičnost je ponešto skromnije ostvarena i tek rijetko spominjanje toponima ili izraza na bosanskome jeziku služi kao sredstvo dodavanja

autentičnosti unutar kulturnoga konteksta njemačkoga jezika i sredine. U preostala se tri romana hibridnost protagonistovih identiteta očituje kroz miješanje jezika i kulturnih referenci, što je rezultat, ali istodobno i uzrok njihova dinamičnoga kretanja između dva kulturna polja. Dvojezičnost protagonista i njihova jezična hibridnost u romanima ključni su za oblikovanje identiteta, odraz su stalnih kretanja između dolazne i inicijalne kulture. Dodatno, u romanu *Porijeklo* preplitanje materinskoga i njemačkoga jezika izaziva brojna sjećanja na djetinjstvo te se time ističu različiti emotivni učinci tih jezika. Ispreplitanje tema vezanih uz odrastanje u Bosni i Hercegovini sa situacijama prilagodbe u dolaznoj kulturi dodatna su potvrda hibridnosti identiteta ovih protagonista.

Zaključno, analiza odabranih romana Saše Stanišića i Tijana Sile pokazala je koliko su složeni procesi izgradnje identiteta protagonista koji su rastrgani između kulturnih, jezičnih i etničkih sfera. Uvjeti odrastanja u ratom pogođenoj Bosni i Hercegovini, migracije u Njemačku te život između dviju kultura stvaraju kompleksne identitetske hibride koji odražavaju suvremene izazove interkulturalnih susreta i prilagodbe. Odabrani romani pružaju uvid u osobne sudbine likova te služe kao reprezentativni primjeri književnoga prikaza širega društvenog konteksta obilježenoga ratom, migracijom i iskustvom smještanja u novu kulturu. Važnost ove teme očituje se u prikazu identitetskih transformacija pri prilagodbi pojedinaca koji se nalaze na sjecištu kulturnih i etničkih identiteta u kompleksnim tranzicijskim procesima u kontekstu raspada Jugoslavije te susreta s njemačkom kulturom zbog izbjeglištva.

8. Izvori

Primarna literatura:

- Sila, Tijan. 2019a. *Tierchen unlimited*. München: dtv Verlagsgesellschaft
- Sila, Tijan. 2019b. *Zvjerčica unlimited*. Sarajevo: Buybook (prev. Ivana Nevesinjac)
- Sila, Tijan. 2023. *Radio Sarajevo*. Berlin/München: Hanser Verlag
- Stanišić, Saša. 2008. *Wie der Soldat das Grammophon repariert*. München: btb Verlag
- Stanišić, Saša. 2013. *Kako vojnik popravlja gramofon*. Zagreb: Fraktura (prev. Anda Bukvić)
- Stanišić, Saša. 2019. *Herkunft*. München: Luchterhand
- Stanišić, Saša. 2020. *Porijeklo*. Zagreb: Fraktura (prev. Anda Bukvić Pažin)

Sekundarna literatura:

- Assmann, Aleida. 2006. *Einführung in die Kulturwissenschaft. Grundbegriffe, Themen, Fragestellungen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag
- Assmann, Aleida. 2014. *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: Verlag C.H.Beck
- Baba, Homi K. 2004. *Smeštanje kulture. Suverenitet u doba globalizacije*. Beograd: Beogradski krug (prev. Rastko Jovanović)
- Balaev, Michelle. 2008. *Trends in Literary Trauma Theory*. U: *Mosaic: An Interdisciplinary Critical Journal*. 41(2). 149–166
- Balorda, Jasna. 2020. Kratka analiza procesa formiranja etničkih grupacija. U: *Pregled: časopis za društvena Pitanja / Periodical for Social Issues*. 1(1-2). 249 – 258
- Beganović, Davor. 2009. *Poetika melankolije. Na tragovima bosansko-hercegovačke književnosti*. Sarajevo: Rabic
- Bhabha, Homi K. 1994. *The location of culture*. London/New York: Routledge
- Birkhan, Barbara; Kreff, Fernand. 2013. Intrakulturelle versus interkulturelle Differenzen oder die Aufgabe des Kulturbegriffs. U: Nacim Ghanbari, Marcus Hahn (ur.): *Zeitschrift für Kulturwissenschaften. Reinigungsarbeit*. Bielefeld: transcript. 185 – 190
- Biti, Vladimir. 2016. Remembering Nowhere: The Homeland-on-the-Move in the Exile Writing of Saša Stanišić and Ismet Prcić. U: Vlad Beronja, Stijn Vervaeke (ur.): *Post-Yugoslav Constellations. Archive, Memory and Trauma in Contemporary Bosnian, Croatian, and Serbian Literature and Culture*. Berlin/Boston: De Gruyter. 45 – 63
- Bourdieu, Pierre. 1980. *Le sens pratique*. Pariz: Editions de Minuit
- Broszinsky-Schwabe, Edith. 2011. *Interkulturelle Kommunikation. Missverständnisse – Verständigung*. Wiesbaden: Springer VS Verlag

- Campana, Alexandra. 2013. *Traum/a-Lektüren. Psychisches Trauma und literarischer Traumtext bei Heiner Müller, Ingeborg Bachmann, Franz Kafka und Anderen*. U: *The German Quarterly*. 86(1). 4–24
- Caduff, Corina; Sorg, Reto. 2004. *Nationale Literaturen heute – ein Fantom? Die Imagination und Tradition des Schweizerischen als Problem*. München: Wilhelm Fink Verlag
- Dronske, Ulrich. 2022. *Tijan Silas Romandebüt Tierchen unlimited*. U: Milka Car et. al. (ur.): *Grenzgänge. Transkulturalität als Literatur- und Wissenschaftsform*. Zagreb: Zagreber Germanistische Beiträge. br. 6. 473 – 484
- Erikson, Erik H. 1966. *Identität und Lebenszyklus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Finzi, Daniela. 2008. *Wie der Krieg erzählt wird, wie der Krieg gelesen wird*. U: Marijan Bobinac, Wolfgang Müller Funk (ur.): *Gedächtnis – Identität – Differenz. Zur kulturellen Konstruktion des südosteuropäischen Raumes und ihrem deutschsprachigen Kontext*. Tübingen: A. Francke Verlag
- Hansen-Kokoruš, Renate. 2007. *Bosnien und der Westen. Kolonialismus und Identität im Roman „Sahib“ von Nenad Veličković*. U: *Welt der Slaven* LII. 2. 372 – 385
- Hettlage, Robert; Vogt, Ludgera (ur.). 2000. *Identitäten in der modernen Welt*. Wiesbaden: Springer Fachmedien
- Hofmann, Michael 2006. *Interkulturelle Literaturwissenschaft. Eine Einführung*. Paderborn: Wilhelm Fink Verlag
- Holenstein, Elmar. 2013. *Intrakulturelle Variationen unterscheiden sich nicht selten weder der Art noch dem Grad nach von interkulturellen Variationen* U: Nacim Ghanbari, Marcus Hahn (ur.): *Zeitschrift für Kulturwissenschaften. Reinigungsarbeit*. Bielefeld: transcript. 167 – 176
- Hutmacher, Fabian. 2019. *Vom Unsagbaren sprechen. Trauma in Psychologie und Literatur am Beispiel Paul Celans*. U: *The German Quarterly*. 92(3). 328–347
- Jenei-Forray, Norma. 2022. *Identitätskonstruktionen in den Romanen von Peter Handke und Saša Stanišić*. U: *Initium* 4 (1). 67-109
- Kamberović, Husnija. 2017. *Bošnjaci, Hrvati i Srbi u Bosni i Hercegovini i u Jugoslaviji. U stalnom procepu*. U: Perović, Latinka et.al. (ur.): *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. 57 – 79
- Klueppel, Joscha. 2020. *Emotionale Landschaften der Migration: Von unsichtbaren Grenzen, Nicht-Ankommen und dem Tod in Stanišićs Herkunft und Varatharajahs Vor der Zunahme der Zeichen*. U: *TRANSIT*, 12(2)
- Kovač, Zvonko. 2011. *Međuknjiževne rasprave. Poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti*, Beograd: Službeni glasnik
- Kovač, Zvonko. 2016. *Interkulturelle Studien und Aufsätze. Međuknjiževna čitanja, mentorstva*. Zagreb: FF Press
- Kovač, Zvonko. 2022. *Nove studije i ogledi*. Zagreb: FF Press

- Kübler, Hans-Dieter. 2011. *Interkulturelle Medienkommunikation. Eine Einführung.* Wiesbaden: Springer VS Verlag
- Lacko Vidulić, Svjetlan. 2007. *Sonderposten im jugoslawischen Erinnerungskrieg. Zur Exil-Prosa von Dubravka Ugrešić.* U: Kakanien Revisited, <https://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/SVidulic3.pdf>
- Levanat-Peričić, Miranda. 2016. *Kako se gnijezdio Balkan na "jugoslavenskoj Atlantidi" (Četiri pogleda na reprodukciju orijentalizma u postjugoslavenskoj književnosti).* U: Sic: časopis za književnost, kulturu i književno prevođenje, vol. 6, br. 2
- Lovrić, Goran. 2022. *Zwischen Ankunft und Herkunft. Literarische Identitätsverortung bei Saša Stanišić.* U: Milka Car et. al. (ur.): Grenzgänge. Transkulturalität als Literatur- und Wissenschaftsform. Zagreb: Zagreber Germanistische Beiträge. br. 6. 485 – 495
- Lüsebrink, Hans-Jürgen. 2005. *Interkulturelle Kommunikation. Interaktion, Fremdwahrnehmung, Kulturtransfer.* Stuttgart/Weimar: Verlag JB Metzler
- Majstorović, Danijela; Turjačanin Vladimir. 2011, *Nevolje s etnicitetom: neka teorijska razmatranja.* U: U okrilju nacije: Konstruisanje etničkog i državnog identiteta kod mladih u Bosni i Hercegovini. Banja Luka: Centar za kulturni i socijalni popravak. 33 – 48
- Mecklenburg, Norbert. 2009. *Das Mädchen aus der Fremde. Germanistik als interkulturelle Literaturwissenschaft.* München: Iudicium Verlag
- Moosmüller, Alois. 1996. *Interkulturelle Kompetenz und interkulturelle Kenntnisse. Überlegungen zu Ziel und Inhalt im auslandsvorbereitenden Training.* U: Roth, Klaus (ur.). *Mit der Differenz leben. Europäische Ethnologie und Interkulturelle Kommunikation.* Münster: Waxmann. 271 – 290
- Mujkić, Asim. 2011. *Bosna I Hercegovina između individualne I kolektivne indiferencije.* U: Majstorović, Danijela; Turjačanin Vladimir (ur.): U okrilju nacije: Etnički I državni identitet kod mladih u Bosni i Hercegovini. Banja Luka: Centar za kulturni i socijalni popravak. 19 – 32
- Mujkić, Asim. 2019. *Ideologija, klasa i pitanje političke subjektivizacije u Bosni i Hercegovini.* U: Politička misao, vol. 56, br. 2. 41 – 65
- Musabegović, Senadin. 2023. *Odustno tijelo moći.* Sarajevo/Zagreb: Buybook
- Nühlen, Maria. 2016. *Kultur – also sind wir!: Eine Einführung in die Kulturphilosophie.* Berlin: LIT Verlag
- Palej, Agnieszka. 2015. *Fließende Identitäten. Die deutsch-polnischen Autoren mit Migrationshintergrund nach 1989.* Krakov: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego
- Schmitz, Helmut (ur.) 2009. *Einleitung: Von der nationalen zur internationalen Literatur.* U: Schmitz, Helmut (ur.). *Von der nationalen zur internationalen Literatur. Transkulturelle deutschsprachige Literatur und Kultur im Zeitalter globaler Migration.* Amsterdam/New York: Rodopi. 7 – 15

- Schulze-Engler, Frank. 2006. *Von 'Inter' zu 'Trans': Gesellschaftliche, kulturelle und literarische Übergänge*. U: Antor Heinz (ur.): *Inter- und transkulturelle Studien : Theoretische Grundlagen und interdisziplinäre Praxis*. Heidelberg: Winter. 41 – 55
- Šehović, Amela; Durmišević, Elma. 2023. *Etnokulturni stereotipi u vicevima na bosanskom jeziku*. U: Šehović, Amela (ur.): *Etnokulturni stereotipi u slavenskim, germanskim, romanskim i orijentalnim jezicima sličnosti i razlike u percepciji Drugoga*. Sarajevo: Slavistički komitet. 113 – 133
- Velikonja, Mitja. 2017. *Načini sećanja na Jugoslaviju. YU-Retrovizor*. U: Perović, Latinka et.al. (ur.): *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. 485 – 513